

286344

ЖР-14038
П286344 / 114

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 100 114

НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ

ВИПУСК 9

«ВИЩА ШКОЛА»

1974

58 коп.

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

В І С Н И К
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 114

НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ

ВИПУСК 9

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Харків — 1974

У віснику вміщено статті, в яких висвітлюються актуальні питання розвитку соціально-класової структури колгоспного селянства, розкривається діалектика культурно-освітньої роботи за умов соціалізму, розглядаються методологічні аспекти становлення соціалістичної політичної влади та ін.

Вісник розраховано на викладачів, аспірантів та студентів гуманітарних вузів.

Редакційна колегія:

доц. *М. І. Сазонов* (відп. редактор), доц. *М. М. Копаниця*, канд. філософ. наук *Б. Т. Личко*.

Редакція гуманітарної літератури
Зав. редакцією *Шинкаренко Г. Л.*

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДІАЛЕКТИКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Про якісні етапи розвитку соціалістичної політичної влади — про історичні рамки диктатури пролетаріату і загально-народної влади — в літературі висловлено різні погляди і це питання ще й досі залишається, мабуть, чи не найбільш дискусійним. Щоправда, автори, як правило, розглядають етапи розвитку держави, але це, по суті, і є етапи розвитку політичної влади [4, с. 3].

Ряд вчених дотримується точки зору, згідно з якою етап диктатури пролетаріату охоплює не тільки перехідний період, але і певний період соціалізму — від середини 30-х до кінця 50-х років (М. І. Байтін, А. В. Моїсєєв, В. В. Ніколаєв, Н. Н. Фарберов, П. С. Черемних та ін.), причому на етапі соціалізму диктатура пролетаріату переростає в загальнонародну владу. Значить, хоч в цей період і з'являються риси (елементи) загально-народної влади, але домінуючими залишаються риси диктатури, оскільки саме вони визначають її якісний етап.

Інша група вчених вважає, що соціалістична політична влада у своєму розвитку проходить три якісних етапи: етап диктатури пролетаріату — до середини 30-х років, тобто на час перехідного періоду, етап переростання диктатури пролетаріату в загальнонародну владу від середини 30-х до кінця 50-х років і етап загальнонародної влади з кінця 50-х років (А. Е. Бовін, Ф. М. Бурлацький, А. С. Галесик, А. І. Денисов, Д. І. Керимов, А. І. Лепьошкін, М. В. Медведев, К. А. Мокічев). Етап переростання ці вчені розглядають як самостійний, для якого властиві однаковою мірою риси диктатури пролетаріату і риси загально-народної влади.

Близьке до них твердження, сенс якого в тому, що соціалістична політична влада проходить два етапи розвитку, між якими лежить період переростання першого етапу в другий (А. П. Бутенко, А. П. Косіцин та ін.). Тільки один, мабуть, Л. І. Каск вважає, що соціалістична влада має два етапи розвитку: диктатуру пролетаріату і загальнонародну владу і що «ніякого проміжного періоду, протягом якого відбувається переростання однієї сутності в іншу, тут бути не може» [8, с. 17].

У методологічному плані слід врахувати, що періодизація розвитку будь-якого предмета, явища — це, перш за все, науко-

ві прийоми, основані на логічній операції поділу понять, тобто певний вид наукової класифікації, який передбачає розбивку предмета, явища на класи, види, етапи з урахуванням схожості й відмінності між ними. Тому необхідно пам'ятати, що оскільки вихідним пунктом періодизації є поділ поняття предмета, взятого в розвитку, то важливе значення мають основи, за якими в предметі, що безперервно розвивається, виділяються окремі етапи. Коротше кажучи, при періодизації треба дотримуватися правил логіки, суть яких в тому, що поділ повинен проводитися за однією основою. Проте використання формально-логічних принципів ще недостатньо. Необхідно, щоб за основу поділу бралася не будь-яка загальна ознака, а тільки істотна, спільна, тобто та, за якою різняться між собою видові поняття і яка, тому, лежить в основі їх схожості й відмінності [6, с. 113]. Щодо періодизації соціалістичної політичної влади це означає, що в її основу мусить бути покладений об'єктивний критерій, родова ознака, характерна для влади протягом всього історичного розвитку. Такою ознакою є сутність політичної влади, що являє собою сукупність її істотних внутрішніх зв'язків і сторін, тобто закон, що виражає природу і соціальну направленість її функціонування. Коли виходити з лєнінського положення про те, що «закон є тривке (що залишається) в явищі» [2, с. 137], то сутність влади на всіх етапах її розвитку повинна мати те спільне, стає що характеризує її як визначеність — соціалістичний тип влади.

Але в міру зміни влади змінюються її внутрішні зв'язки і сторони, тобто її сутність. На те, що сутність мінлива, вказував В. І. Ленін: «Не тільки явища минулі, рухливі, текучі, відокремлені лише умовними межами, але й *сутності* речей також» [2, с. 239].

Отже, сутність, обумовлюючи сталість явища, не залишається незмінною і є мінливою; вона являє собою лише відносно сталу систему руху, і сутність останнього включає як той, так і другий моменти. Тому характеристика сутності вимагає врахування всіх цих моментів [17, с. 239].

Саме властивості сталості й мінливості сутності соціалістичної політичної влади дають підставу зробити висновок, що сутність влади, будучи за своєю природою соціалістичною, у процесі розвитку проходить якісні етапи, залишаючись взагалі тією ж якістю. Цим етапам притаманні свої специфічні сутності, але сутності тільки відносно самостійні, які загалом і в цілому підлягають сутності, що характеризує соціалістичну владу як родові явище. Визначення сутності соціалістичної політичної влади в цілому і специфічних сутнісних рис відносно самостійних етапів її розвитку — справа непросте. Вона передбачає дослідження детермінуючих факторів і виділення з їх різноманітності головних, саме тих, що зумовлюють, служать достатньою підставою виникнення і функціонування як соціалістичної влади

взагалі, так і окремих її етапів. «Пізнати походження речі, її історію — значить пізнати тип процесу детермінації, її етапу, напрям, тенденцію» [11, с. 56]. Крім того, для розкриття сутності влади велике значення має дослідження безпосередньої причини, що породжує той чи інший етап влади. Такою причиною є взаємодія детермінуючих факторів.

Якщо соціалістична політична влада — це специфічний вид класових відносин, породжений, в свою чергу, взаємодією класів, то розкриття сутності передбачає вказівки на соціалістичний тип економічних відносин, що визначають природу влади, на природу взаємодіючих класів (мається на увазі становлення класів як носіїв владної волі, так і класів, на які спрямована ця воля), на характер цієї взаємодії і, нарешті на соціальне призначення політичної влади — побудова соціалістичного, а потім і комуністичного суспільства.

Ось чому вихідним моментом правильного розуміння виникнення того чи іншого етапу розвитку соціалістичної політичної влади, який би характеризувався якісною визначеністю і специфічною сутністю, буде перш за все з'ясування питання про його економічні й класові корені. У зв'язку з цим ми вважаємо не зовсім обґрунтованою висунуту С. Л. Фуксом точку зору, що основу періодизації слід шукати не за межами державно-правової надбудови, а в самій державі [див. 13, с. 106]¹. Прихильники даної точки зору, по суті, заперечують залежність розвитку політичної влади від змін в економічній і соціально-класовій структурах суспільства. Так, на думку А. І. Денисова, принцип економічного детермінізму є недостатнім, бо ним не можна пояснити такі періоди радянської держави, як, наприклад, період воєнної інтервенції і громадянської війни [5, с. 171]. А. І. Корольов прямо вказує, що критерій періодизації, в основі якого лежать зміни в економічній і класовій структурах, є неправильним, оскільки не відбиває специфічних закономірностей розвитку соціалістичної держави як особливого соціального явища і що саме на ці закономірності треба перш за все зважати при періодизації [9, с. 80].

На перший погляд здається, що згадані вище автори стоять на правильних позиціях, розглядаючи саме специфічні закономірності розвитку влади і держави. Але чомусь під специфічними закономірностями вони розуміють саме ті, що недетермінові економічною і соціальною структурами суспільства, бо періодизація за здійснюваним владою завданням не відбиває періодизації за сутністю, оскільки перехід від рішення одного практичного завдання до іншого не завжди передбачає зміну сутності влади.

¹ М. В. Черноголовкін також вважає, що основи періодизації слід шукати в самій державі, а не в тих явищах, які її оточують [15, с. 46; 16, с. 78].

У розвитку влади, як і в будь-якому явищі, ми повинні виділити два моменти: абсолютність і відносність.

Момент абсолютності вказує, по-перше, на специфічність влади, її виділеність і самостійне існування, як якісної визначеності. По-друге, абсолютність включає момент саморуху влади як взаємодію її специфічних істотних сторін.

Проте змістовна і сутнісна історія специфічного обумовлюється детермінуючими факторами, що породили владу, які в своїй діяльності беруть участь в похідному як у своєму продукті, втілюються в результат своєї дії [11, с. 56].

Однак детермінація зовсім не свідчить про отождествлення сутності політичної влади з сутністю детермінантів, бо факт детермінації одного явища іншим не тільки передбачає, але й виключає збіг цих явищ. У протилежному випадку ми повинні були б визнати збіг усіх надбудовних явищ з базисом, свідомості з буттям [14, с. 88].

Відношення причинності визначає і момент відносності, що розкриває залежність виникнення, функціонування і зникнення влади від її детермінуючих факторів. Взаємозв'язок абсолютно-го і відносного показує, що абсолютне (момент незалежності, саморуху) існує тільки в зв'язку з відносним, лише через відносне і, навпаки, відносне виявляє себе в абсолютному.

Звідси видно, що специфічна сутність влади, специфічні закономірності її руху, будучи обумовленими економічною і соціально-класовою структурами, разом з тим не зводяться до неї, існують немовби синхронно з нею. А абсолютизація руху соціалістичної влади, розгляд її специфічних закономірностей у відриві від економічної і соціальної структур суспільства означає позбавлення влади будь-якого змісту, вихолощення сутності, оскільки закономірний рух цієї останньої є не що інше, як суперечливий процес вольової взаємодії владної і підвладної сторін, тобто взаємодії класових воль. Тому пізнання руху влади є перш за все пізнання її детермінуючих факторів, а відхід від цього принципу є не що інше, як спроба пізнати таке складне надбудовне явище, як політична влада із самого себе, що суперечить марксизму. Великою заслугою К. Маркса було доведення того, що пізнання всіх надбудовних явищ, їх природи, сутності проходить через пізнання базисних явищ, які їх породили. В результаті критичного аналізу гегелівської філософії права К. Маркс писав: «Мої дослідження привели мене до того результату, що правові відносини, так само як і форми держави, не можуть бути пояснені ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, що, навпаки, вони кореняться в матеріальних життєвих відносинах» [1, с. 6].

Таким чином, взявши за основу марксистсько-ленінську методологію про визначальну роль базиса над всіма надбудовними відносинами, можна зробити висновок, що певному етапові соціалістичної політичної влади повинна відповідати і певна еко-

номічна, а також соціально-класова структура, яка виникла на її основі, а виникненню того чи іншого етапу влади обов'язково повинні передувати якісні зміни в цих структурах.

Якщо існування диктатури пролетаріату зумовлене необхідністю регулювання двох видів класово-політичних відносин: антагоністичного — пролетаріат — ворожі класи і неантагоністичного — пролетаріат — непролетарські трудящі маси, то і при визначенні періоду часу, протягом якого існує диктатура пролетаріату, треба виходити з факту наявності чи відсутності цих відносин. Тільки знаючи причину виникнення і функціонування диктатури пролетаріату, можна зрозуміти і чітко визначити її часові межі. Так, у середині 30-х років в нашому суспільстві відбулися докорінні економічні й соціальні зміни. Соціалістична система господарства почала безроздільно панувати у всіх сферах економічного життя. Експлуататорські класи, виключаючи кулацтво, перестали існувати. Це привело до зникнення антагоністичної суперечності, а отже і до скасування диктаторських владних відносин, які вирішують цю суперечність. На цей час змінилися і відносини пролетаріат — непролетарські трудящі маси. Завдяки перемозі соціалізму на селі селянство перетворилося в соціалістичний клас. Інтелігенція також стала соціалістичною. У 1937 р., наприклад, робітники, колгоспники і службовці складали 94,5% всього населення країни [10, с. 27]. Отже, зникла суперечність, з якою було зв'язано існування другої сторони диктатури пролетаріату.

Це дає право стверджувати, що диктатура пролетаріату в часі обмежена рамками перехідного періоду. В цьому зв'язку непереконливою здається точка зору авторів, які поширюють диктатуру пролетаріату на період соціалізму. Такий підхід призводить до порушення відносин причини і наслідку, оскільки припускає існування наслідку після того, як зникла причина, що його народила. Або, навпаки, визнання існування диктатури пролетаріату в період з середини 30-х до кінця 50-х років вимагає визнання і існування причини, що породжує даний вид влади. Навпаки, перемога соціалізму фіксує не тільки момент ліквідації причини існування диктатури пролетаріату, але і виникнення нового етапу взаємовідносин робітничого класу і колгоспного селянства.

Точка зору, згідно з якою причина передуює наслідку, тобто що між причиною і настанням наслідку існує часовий інтервал, не знайшла підтримки у філософській літературі. Більшість радянських філософів переконливо доводить, що причина і наслідок не можуть не збігатися в часі [7, с. 72—73; 11, с. 177—208; 12, с. 136—149], оскільки існуюча причина до наслідку не має можливості з ним взаємодіяти, тобто не має місця відношення причинності. До наслідку причина існує лише як потенціальна причина, яка ще не є причиною.

Отже, встановлення суспільної власності на засоби виробництва, перетворення всіх соціальних верств у носіїв соціалістичних суспільних відносин є достатньою підставою, причиною виникнення етапу загальнонародної влади, який в часі не може не збігатися з причиною, що викликала його до життя.

У всякому разі, твердження про те, що після перемоги соціалізму політична влада проходить два етапи розвитку — етап переростання диктатури пролетаріату в загальнонародну владу (незалежно від того, є він самостійним чи включається в один з етапів) і етап загальнонародної влади, — можуть бути останніми тільки в тому випадку, коли б в розвитку суспільства, починаючи від середини 30-х років і до теперішнього часу ми змогли б виділити два якісних етапи, які і відзначаються відносно самостійною економічною і соціальнокласовою структурою, що дало б нам змогу констатувати факти зміни сутності влади.

Після перемоги соціалізму наше суспільство вступило в першу фазу комуністичної формації — соціалізм, що характеризується в економічній області суспільною власністю на засоби виробництва в двох її формах; державній і кооперативно-колгоспній, в соціальній — наявністю соціалістичних класів і верств і в ідеологічній — морально-політичною єдністю всього народу, озброєного марксистсько-ленінським світоглядом. Політична влада стала належати народу, що знайшло відображення в Конституції 1936 року.

Проте в початковій стадії соціалістичне суспільство характеризується, як правило, дизгармонійним розвитком економічної, політичної і духовної сфер життя. Причиною тут був потворний розвиток капіталістичного суспільства, з надр якого вийшов соціалізм. Тому внутрішній процес розвитку в якійсь мірі проходив нерівномірно, оскільки доводилося робити наголошення то на одній, то на іншій соціальній сфері. Цей період, в результаті якого здійснювався процес ліквідації існуючих диспропорцій, можна визначити як незрілий соціалізм.

Але вже на початку 60-х років соціалізм склався як цілісний організм, що характеризується комплексним гармонійним розвитком всього суспільного життя. Як підкреслив XXIV з'їзд КПРС, у нашій країні «самовідданою працею рдянських людей побудовано розвинуте соціалістичне суспільство» [3, с. 43]. Порівняння ступенів розвитку соціалізму показує, що розвинуте соціалістичне суспільство має ту саму економічну і соціально-класову структуру, що і незрілий соціалізм: дві форми соціалістичної власності: робітничий клас, колгоспне селянство, соціалістична інтелігенція; відмінність між розумовою і фізичною працею, містом і селом. Відмінність же цих ступенів соціалізму полягає в тому, що розвинуте соціалістичне суспільство на основі високого рівня розвитку продуктивних сил досягло вищого ступеня зрілості суспільних відносин, завдяки чому було зроб-

лено величезний крок вперед з ліквідації соціальних відмінностей. Виступаючи на XXIV з'їзді КПРС, Л. І. Брежнев вказував: «У нас, як відомо, соціалізм здобув перемогу вже в другій половині 30-х років. Відтоді минуло більш як три десятиріччя героїчної праці і боротьби радянських людей. Наше господарство того періоду і сучасна економіка ґрунтуються на одному і тому самому типі виробничих відносин, на одних і тих самих економічних законах — законах соціалізму. Разом з тим не можна не бачити важливі нові моменти, якими відрізняється сучасна економіка від економіки кінця 30-х років» [3, с. 43]. Отже, як незріле соціалістичне суспільство, так і розвинутий соціалізм не можуть бути самостійними етапами розвитку, оскільки не мають відмінної економічної і соціальної основи. Це тільки ступінь зрілості соціалізму, що виступає якісним етапом в розвитку комуністичної суспільно — економічної формації. Тому не можна говорити, що на етапі соціалізму політична влада проходить два етапи розвитку, як і немає підстав заперечувати, що з моменту революції наше суспільство перебуває після перехідного періоду в другому якісному стані і що їм відповідають два етапи політичної влади: диктатура пролетаріату і загальнонародна влада.

Тут ми повністю підтримуємо вищенаведену точку зору Л. І. Каска, що він за критерій періодизації бере сутність й приходить до висновку про два етапи розвитку влади, виключаючи між ними проміжний період. Але Л. І. Каск вважає, що періодизацію можна проводити і за формою, етапи якої не будуть збігатися з етапами за сутністю. Виходить, що за сутністю влада — загальнонародна, а за формою певний час вона продовжує залишатися диктатурою пролетаріату. «Радянська держава, — пише Л. І. Каск, — на другому етапі свого розвитку довго зберігала значні елементи структури, форм і методів діяльності, характерних для держави диктатури пролетаріату» [8, с. 22]. Навряд чи це так. Утворена нова якість дійсно наслідує залишки старих елементів, але вони не можуть визначити форму. Нова форма виникає не після того, як зникнуть всі елементи старої якості, а тоді коли нові елементи здобудуть перевагу над старими, тобто з виникненням нового явища, яке одразу ж утворює нову форму, де можуть відбиватися елементи старої структури і старої форми. Звідси зрозуміло, що нова сутність влади не може регулювати відносини, які складаються між дружніми соціалістичними класами, за допомогою тих методів і засобів, які були властиві установам диктатури пролетаріату.

Таким чином, процес діалектичного заперечення закладений у внутрішньому розвитку соціалістичної політичної влади. Спочатку вона існує як диктатура пролетаріату, але з ліквідацією ворожих класів як антагоністичного соціального об'єкта зникає одна з сторін диктатури пролетаріату — політичне панування. Друга ж сторона, навпаки, з виникненням єдиного соці-

лістичного укладу і перетворення всіх трудящих мас у носіїв соціалістичних суспільних відносин переростає в загальнонародну владу, специфічна сутність якої визначається вже характером регульованих нею класово-неантагоністичних суперечностей, що об'єктивно існують між робітничим класом і колгоспним селянством.

Отже, соціалістична політична влада в процесі свого розвитку проходить два якісних етапи: етап диктатури пролетаріату і етап загальнонародної влади, що відповідає двом етапам розвитку суспільства: перехідному від капіталізму до соціалізму періодові і першій фазі комунізму. Кожний з цих етапів обумовлений певною класовою структурою, відзначається специфічним змістом владної волі, її спрямованістю, відповідним соціальним призначенням і т. д. Кожний з них характеризується як соціалістичний і являє собою певний вид влади, бо підлягає більш загальному родовому поняттю — соціалістичному типові влади.

Переборюючи соціально-класові відмінності, розвинуте соціалістичне суспільство поступально прямує до повної соціальної рівності. Цей суперечливий процес зумовлює і суперечливий характер розвитку загальнонародної влади, що переростає в комуністичне суспільне самоуправління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13.
2. Ленін В. І. Твори, т. 38.
3. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. Політвидав України, К., 1971, 360 с.
4. Бельх А. К. От государства диктатуры пролетариата к коммунистическому общественному самоуправлению. — В кн. «Вопросы государства и права». Л., 1964, с. 3—26.
5. Денисов А. И. Советское государство. Возникновение, развитие, сущность и функции. М., 1967, 426 с.
6. Диалектика и логика. Формы мышления М., 1962, 312 с.
7. Зак С. Е. К вопросу асимметрии причинно-следственных взаимосвязей в системе материалистической диалектики. — «Философские науки», 1972, № 1, с. 68—74.
8. Каск Л. И. О периодизации развития социалистического государства. — «Правоведение», 1965, № 2, с. 15—22.
9. Королев А. И. Сущность и главные этапы развития социалистического государства. — В кн. «Философские проблемы государства и права», М., 1970, с. 76—98.
10. Народное хозяйство СССР в 1961 году. М., 1962, 861 с.
11. Парнюк М. А. Принципы детерминизма в материалистической диалектике. К., 1972, 358 с.
12. Свечников Г. А. Причинность и связь состояний в физике. М., 1971, 304 с.
13. Фукс С. А. Об основании периодизации истории Советского государства и права. — В кн. «Тезисы докладов и сообщений на межвузовской конференции по теоретическим и методологическим проблемам правовой науки. Кишинев, 1965, с. 104—106.
14. Цейтлин С. Т. Об основных элементах государственной власти в СССР. — «Вестник ЛГУ», 1958, № 5, с. 87—97.

15. Черноголовкин Н. В. Об этапах развития социалистического государства. — «Правоведение», 1967, № 5, с. 46—53.
16. Черноголовкин Н. В. Теория функций социалистического государства. М., 1970, 215 с.
17. Шептулин А. П. Система категорий диалектики. М., 1967, 375 с.

В. І. ЧИГРИНОВ

ДО ПИТАННЯ СИНТЕЗУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО І ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА ПРИ СОЦІАЛІЗМІ

В умовах розвинутого соціалізму в зв'язку з науково-технічним процесом у сільському господарстві дедалі більшої практичної ваги набуває проблема кооперування сільськогосподарського і промислового виробництва, розвитку аграрно-промислових комплексів і об'єднань.

На сучасному етапі в РСРС відбувається процес формування аграрно-промислових комплексів і об'єднань з різним рівнем розвитку взаємозв'язку між сільськогосподарським і промисловим виробництвами. Причому тенденція єднання органічного зрощення промислових і сільськогосподарських підприємств в єдиний виробничий організм у міру розвитку продуктивних сил і вдосконалення форм управління народним господарством посилюється. Процес цей безперервний і складний. Вивчення його закономірностей і використання останніх у практиці комуністичного будівництва має важливе значення. У цій статті ми здійснили спробу розкрити об'єктивні умови єднання промислового і сільськогосподарського виробництва.

Органічна єдність землеробства та індустрії в умовах суспільної власності на засоби виробництва доведена класиками марксизму-ленінізму, а також в рішеннях Комуністичної партії Радянського Союзу та інших марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн. К. Маркс розглядав цю єдність як вищий синтез суспільної комбінації виробництва. Він довів, що розвиток взаємозв'язків промисловості й сільського господарства обумовлений розвитком продуктивних сил та загальним поділом праці і проходить декілька історичних етапів.

Здійснення вищого синтезу — союзу промисловості й сільського господарства — означає початок такого етапу в розвитку продуктивних сил і суспільного поділу праці, коли сільське господарство і промисловість об'єднуються в єдиному господарському комплексі як безпосередньо зв'язані між собою стадії того чи іншого виробничого процесу.

Саме розвинутий соціалізм і є тим етапом у розвитку комуністичної формації, де із створенням у всіх галузях господарства крупного машинного висококомеханізованого виробництва складаються об'єктивні умови для гармонійного єднання продуктивних сил.

У класовому антагоністичному суспільстві існують суперечності між містом і селом, промисловістю і сільським господар-

ством, що виникають в результаті суспільного поділу праці, появи приватної власності на засоби виробництва, поділу суспільства на антагоністичні класи.

Ці суперечності ще більше загострюються при капіталізмі. «Суперечність між промисловістю і землеробством, — писав В. І. Ленін, — не тільки не усунена капіталізмом, а, навпаки, розширяється і загострюється ним дедалі більше. Над землеробством чимраз дужче тяжить гніт капіталу, який утворюється головним чином у сфері торгівлі й промисловості» [2, т. 22, с. 79].

Класики марксизму-ленінізму, розкривши властиве капіталістичному суспільству відособлення промисловості від землеробства разом з тим підкреслювали, що капіталізм своїм розвитком створює матеріальні передумови для їх єднання на новій основі. «Капіталістичний спосіб виробництва, — писав К. Маркс, — довершує розрив того первісного сімейного союзу землеробства і промисловості, який з'єднував між собою дитячо-нерозвинуті форми обох. Але він створює в той же час матеріальні передумови нового, вищого синтезу — союзу землеробства і промисловості на основі їх протилежно розвинутих форм» [1, т. 23, с. 475].

В. І. Ленін у праці «Карл Маркс» вказував, що капіталізм остаточно розриває зв'язок землеробства з промисловістю, але в той же час «своїм вищим розвитком він готує нові елементи цього зв'язку, з'єднання промисловості з землеробством на ґрунті свідомого прикладання науки і комбінації колективної праці, нового розселення людства (із знищенням як сільської занедбаності, відірваності від світу, здичавіння, так і протиприродного скупчення гігантських мас у великих містах)» [2, т. 21, с. 51]. Але капіталізм з властивими йому антагоністичними відносинами виробництва виключає перетворення цієї можливості в дійсність.

Основоположники наукового комунізму переконливо довели, що гармонійне єднання землеробства і промисловості може бути досягнуте тільки після знищення капіталізму, заміни приватної власності суспільною соціалістичною власністю на знаряддя і засоби виробництва, при плановому веденні господарства.

В умовах поступового переходу до комунізму суспільство використовує всі можливості планового кооперування і комбінування виробництва, органічного поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва при збереженні й поглибленні спеціалізації в середині цих галузей.

У Радянському Союзі з перших років колгоспного будівництва проводилися заходи, спрямовані на зміцнення зв'язків між промисловістю і сільським господарством. Однією з форм таких зв'язків передбачалося створення аграрно-індустріальних комбінатів.

Ще в кінці 20-х років проходила широка дискусія з питань організації агроіндустріальних комбінатів. У роботах А. Алова-Лапскера, Б. Кажинського, В. Батюшкова та ряді інших розглядалася сутність цієї форми, методи, значення і перспективи розвитку аграрно-індустріальних комбінатів. У багатьох районах були розроблені конкретні проекти комбінатів. Науково-дослідні інститути, республіканські планові органи проектували створити великі аграрно-промислові комбінати, що охоплювали б цілі економічні райони. В самих комбінатах передбачалося досягти вузької спеціалізації виробництва з тим, щоб мати змогу застосувати відомий конвейєрний спосіб роботи.

В аграрно-індустріальних комбінатах передбачалося провести широке будівництво промислових підприємств для переробки сільськогосподарської продукції: консервних, маслосироварних, льонопереробних, спиртових, а також цегельних заводів, електростанцій, машиноремонтних майстерень тощо.

Організацію цих комбінатів планувалося виконати за рахунок коштів селян, колгоспів і радгоспів без державних дотацій.

Створене комбіноване виробництво, на думку авторів багатьох проектів, повинно було максимально наблизитися до рівня промислового виробництва, а сільськогосподарська праця мусила стати різновидом праці індустріальної. Деякі з проектів аграрно-промислових комбінатів були навіть опубліковані для обговорення з тим, щоб уникнути помилок в подальшому теоретичному з'ясуванні питань організації агроіндустріальних комбінатів і в їх практичному здійсненні [8, с. 118].

Дальший розвиток теоретичних положень про можливі шляхи об'єднання сільськогосподарського виробництва з промисловою переробкою сировини відображено в ряді партійних і радянських документів. Так, ще в резолюції XV з'їзду ВКП(б) з питання виробничого кооперування селянства відзначалося: «Найважливішу роль у цьому процесі виробничого кооперування відіграє уже тепер і ще більше відіграватиме в майбутньому сільськогосподарська індустрія (як державна, так і кооперативна), яка безпосередньо зв'язана — і технічно і економічно — з сільськогосподарським виробництвом і перетворює внутрішній лад цього останнього» [5, с. 442].

На необхідність зміцнення виробничих зв'язків між сільським господарством і промисловістю, що перероблювала його продукцію, і створення умов для формування аграрно-індустріальних комбінатів вказував листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б). У рішеннях Пленуму говорилося, що необхідно заохочувати ініціативу в справі встановлення безпосереднього господарського зв'язку між державними промисловими підприємствами, з одного боку, і навколишніми колгоспами, з другого, створюючи у всіх можливих випадках під загальним керівництвом цих промислових підприємств і радгоспів змішані радгоспно-колгоспні об'єднання з погодженим господарським пла-

ном, із спільною технічною базою (тракторні колони, ремонтні майстерні і т. п.), із спільними підприємствами по переробці сільськогосподарських продуктів (маслоробні, сироварні і льонопереробні заводи, млини і т. п.).

У ряді районів країни в 30-ті роки виникло чимало простих форм взаємозв'язків сільськогосподарського і промислового виробництва.

Проте здійснити цю ідею тоді не вдалося з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин. Перш за все слід вказати на недостатньо розвинуту матеріально-технічну базу на селі. У 1928 р. тяглова робоча сила в енергетичних ресурсах сільського господарства становила 94,8%. Взаємозв'язок сільськогосподарських і промислових галузей в аграрно-промислових об'єднаннях передбачає зміну характеру сільськогосподарської праці, значне підвищення рівня її технічної і енергетичної озброєності. Поеднання ж у комбінатах механізованих і електрифікованих промислових галузей з сільськогосподарським виробництвом, яке тоді базувалося в основному на ручній праці, не могло привести до створення гармонійного господарського організму.

Крім недостатнього розвитку матеріально-технічної бази треба ще назвати низький рівень інтенсифікації, відсутність необхідної концентрації і спеціалізації виробництва, а також відносно слабкий рівень зрілості колгоспно-кооперативної власності. Негативно впливала на цей процес і недосконалість самих організаційних форм аграрно-промислових об'єднань. Слід підкреслити, наприклад, що в цих об'єднаннях самотійна роль колгоспів припинувалася. Більше того, — через деякий час планувалося перетворити колгоспи в державні підприємства. Так, за розрахунками Б. Кажинського, передбачалося замість колгоспів і радгоспів створити приблизно 5—10 тис. крупних аграрно-промислових комбінатів [81, с. 118]. Ось чому в резолюції VI Всесоюзного з'їзду Рад говорилося, що прагнення уподібнити колгоспи і радгоспи, створювати скороспілі радгоспно-колгоспні комбінати, а тим більше підпорядкувати колгоспи радгоспам з'їзд розглядає як грубе порушення політики Радянської влади.

У період розвинутого соціалізму створюються об'єктивні передумови для господарського об'єднання сільськогосподарських і промислових галузей на новій основі. Цьому сприяє зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва, зростання концентрації і спеціалізації сільськогосподарських підприємств, розміщення державної промисловості в сільській місцевості, розвиток міжгосподарських виробничих зв'язків, а також зростання виробництва промислового характеру безпосередньо в колгоспах і радгоспах. Все це сприяє зближенню рівня розвитку двох основних галузей матеріального виробництва, підвищенню ступеня усупільнення сільськогосподарського виробництва, створенню передумов для органічного об'

єднання промисловості і сільського господарства на єдиній індустріальній основі.

Творчо розвиваючи положення марксизму-ленінізму про суспільство асоційованих виробників, коли «одні й ті самі люди займатимуться землеробством і промисловою працею» [1, т. 4, с. 324], Комуністична партія Радянського Союзу накреслила ряд заходів по зміцненню та розширенню взаємозв'язків промислового і сільськогосподарського виробництва. Одним з важливих положень Програми КПРС, яке має велике практичне значення, є висновок, що у зв'язку з розвитком продуктивних сил і удосконаленням виробничих відносин «поступово в міру економічної доцільності складуться аграрно-промислові об'єднання, в яких сільське господарство органічно поєднуюватиметься з промисловою переробкою його продукції при раціональній спеціалізації і кооперуванні сільськогосподарських і промислових підприємств [3, с. 362].

У Директивах XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки говориться про необхідність «забезпечити в колгоспах і радгоспах дальший розвиток підсобних промислових виробництв і промислів, насамперед по переробці і зберіганню сільськогосподарської продукції, виробництву будівельних матеріалів і товарів народного споживання з місцевої сировини... Розвивати виробничі зв'язки між сільськогосподарськими і промисловими підприємствами. Сприяти створенню і поліпшенню діяльності міжколгоспних і державно-колгоспних підприємств та організацій, а також створенню аграрно-промислових комплексів і об'єднань» [4, с. 300].

Ці теоретичні висновки свідчать про глибоке розуміння нашою партією об'єктивних закономірностей розвитку соціалістичного виробництва. Важливість їх ще і в тому, що вони розкривають шляхи і форми кооперування та комбінування суспільного виробництва в умовах соціалізму й будівництва комунізму. Це має велике практичне значення для дальшого розвитку продуктивних сил колгоспного села, піднесення ступеня суспільного характеру виробництва і на цій основі зближення двох форм соціалістичної власності, а потім виникнення єдиної комуністичної власності.

Передумови для розвитку і поглиблення виробничих зв'язків між сільськогосподарським і промисловим виробництвом, для їх соціально-економічного зближення і організаційного єднання склалися історично, перш за все, в міру розвитку концентрації і інтенсифікації сільського господарства з наступним переходом останнього до спеціалізації і кооперування з промисловістю та іншими галузями.

Другим важливим фактором, що створює сприятливі умови для синтезу промисловості й сільського господарства, є сучас-

ний науково-технічний прогрес, який революціонізує поділ праці і тим самим прискорює її кооперування і комбінування.

До передумов створення аграрно-промислових об'єднань слід також віднести необхідність постійного удосконалення управління. Розвиток сільськогосподарського виробництва і переробної промисловості, переведення цих галузей на повний господарський розрахунок, вихід концентрації і спеціалізації за межі одного підприємства і господарства наполегливо вимагає переходу до таких форм і методів організації виробництва взаємозв'язаних галузей, що відповідали б наявному рівню виробничих сил, науки, техніки і створювали б умови для їх дальшого розвитку.

Формування аграрно-промислових об'єднань також обумовлено існуючою в радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах організаційною структурою управління, властивою промисловим підприємствам. Цьому процесові значною мірою сприяє проведення господарської реформи, що висуває на перший план проблему підвищення ефективності виробництва, розв'язання якої безпосередньо залежить від повноти використання переваг науково-технічного прогресу, від ритмічної діяльності всіх підрозділів взаємозв'язаного виробництва.

Отже, в умовах розвинутого соціалізму, із створенням матеріально-технічних і організаційних передумов з'являється не тільки можливість, але й необхідність розширення міжгосподарських економічних зв'язків, що об'єднують промислове і сільськогосподарське виробництво.

З питань виникнення, суті принципів організації і розвитку аграрно-промислових об'єднань висловлюються найрізноманітніші думки. Одні автори вважають створення аграрно-промислових об'єднань передчасним явищем. Так, Л. Н. Іноземцева пише, що в країні умови для масового створення аграрно-промислових об'єднань не визріли [7, с. 52]. Л. А. Вареникова стверджує, що для широкого утворення агропромислових комплексів немає матеріальних умов [9, с. 49]. В. А. Радул підкреслює: «У нашому розумінні аграрно-промислові об'єднання являтимуть собою виробничі об'єднання, засновані на комуністичній власності» [10, с. 89], тобто автор пов'язує формування аграрно-промислових об'єднань з побудовою комунізму.

На наш погляд, процес єднання, органічного синтезу між сільським господарством і промисловістю є закономірним явищем, об'єктивною реальністю, що впливає із закономірностей крупного суспільного виробництва, з потреб удосконалення його форм в умовах розвинутого соціалізму. Тому розвиток аграрно-промислових комплексів і об'єднань неможна вважати передчасним.

Разом з тим було б неправильним думати, що на даному етапі аграрно-промислові об'єднання вже є однією з форм комуністичної організації виробництва.

За сучасних умов аграрно-промислові об'єднання у нас, по суті, перебувають в зародковій стадії розвитку. Чітке розмежування аграрно-промислових об'єднань як комуністичної форми організації виробництва і сучасних форм аграрно-промислових об'єднань має велике теоретичне і практичне значення. Ототожнення деяких форм існуючих аграрно-промислових об'єднань з їх майбутнім розвиненим станом призводить до висновку про необхідність переважного розвитку тих чи інших форм.

Вважаємо, що тепер для кожного виду аграрно-промислових об'єднань і комплексів чи для комбінування промисловості і землеробства безпосередньо в радгоспах, колгоспах, міжколгоспних і державно-колгоспних організаціях або підприємствах харчової промисловості необхідно створити однакові умови розвитку. В процесі удосконалення всіх видів кооперування і комбінування в найближчі роки будуть визначені найбільш ефективніші з них. Вони і складуть основу аграрно-промислових об'єднань як комуністичної форми організації виробництва.

На сучасному етапі побудови комуністичного суспільства в радянському селі спостерігається чимало процесів, що свідчать про все тісніший зв'язок сільськогосподарського і промислового виробництва, про зародження тут аграрно-промислових комплексів і об'єднань. Розвиток таких зв'язків об'єктивно обумовлений і перш за все станом продуктивних сил села. За роки Радянської влади вони зробили гігантський стрибок вперед. З 1916 по 1970 рр. енергетичні потужності сільського господарства СРСР збільшилися з 23,9 до 336,4 млн. к. с., або більш ніж в 14 разів. Якщо в 1913—1917 рр. на одного працівника припадало 0,5 к. с. цих потужностей, то в 1970 р. — 11,2 к. с, тобто майже в 23 рази більше. Тільки за період з 1960 по 1970 рр. цей показник зріс більш як удвічі.

На 100 га посівної площі колгоспів і радгоспів у 1970 р. припадало 148 к. с. енергетичних потужностей проти 74 к. с. в 1960 р. Різко змінився за цей період і якісний склад енергетичних потужностей: питома вага механічних двигунів зросла з 0,84 до 99,08% [6, с. 372].

Таким чином, в результаті втілення в життя ленінського кооперативного плану дрібне селянське господарство перетворилося у велике соціалістичне господарство, що ґрунтується на машинній техніці. Цьому процесові особливо сприяє комплексна програма розвитку сільськогосподарського виробництва, розроблена на липневому (1970 р.). Пленумі ЦК КПРС і XXIV з'їзді партії. Гармонійні взаємозв'язки промислових і сільськогосподарських галузей передбачають значне підвищення рівня технічної і енергетичної озброєності останньої.

На сучасному етапі розвитку продуктивних сил поділ праці між промисловістю і сільським господарством досяг такого рівня, коли дальший прогрес зв'язаний з виникненням і розвитком аграрно-промислових об'єднань і комплексів. Одним з ос-

новних шляхів поглиблення цього процесу є бурхливий промисловий розвиток сільських районів, проникнення державної промисловості в сільську місцевість. Це насамперед стосується багатьох підприємств легкої і харчової промисловості, що потребують органічного поєднання промислового і сільськогосподарського виробництва. Разом з тим важливе місце тут належить міжгосподарським промисловим зв'язкам.

Ефективність організації аграрно-промислових об'єднань і комплексів очевидна як у відношенні розвитку продуктивних сил, так і з погляду соціально-економічного прогресу нашого суспільства. Л. І. Брежнев, говорячи про велике майбутнє аграрно-промислових об'єднань, підкреслював, що вони не тільки є новою організаційною формою, а й важливим соціально-економічним явищем. І дійсно, аграрно-промислові об'єднання, являючи собою єдність промисловості й сільського господарства, разом з тим є повним конкретним вираженням єдності економічного і соціального розвитку. Вони не тільки забезпечують досягнення більш високого рівня економіки (розширення суспільного виробництва, підвищення його ефективності, зближення колгоспно-кооперативної і державної форм власності, злиття їх в єдину форму власності), але й відкривають сприятливі можливості для розв'язання багатьох соціальних завдань — вирівнювання соціально-економічних умов розвитку промисловості й сільського господарства, подолання сезонності сільськогосподарського виробництва, перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної, подолання відмінностей між розумовою й фізичною працею, між класами, між містом і селом. Подальшого розвитку набудуть самоуправління, поліпшення керівництва виробництвом. Об'єднання промисловості й сільського господарства відкриє нові сприятливі умови для всебічного розвитку особи, здатної однаковою мірою займатися промисловою і сільськогосподарською працею.

Соціальні перетворення відбуваються значно швидше в тих умовах, коли над створенням матеріальних і культурних цінностей працюють спільно всі соціальні групи, що складають єдиний промислово-сільськогосподарський колектив. Завдяки об'єднанню зусиль робітників, колгоспників і технічної інтелігенції, за допомогою партійних і комсомольських організацій, що діють в укрупнених виробництвах, успішно втілюються в життя заходи підвищення матеріального рівня трудящих, поліпшення їх культурно-побутового обслуговування та ідеологічного виховання.

Дальший розвиток аграрно-промислових об'єднань є новим етапом розвитку продуктивних сил сільського господарства, всієї системи суспільних відносин і виховання нової людини в радянському селі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, 23.
2. Ленін В. І. Твори, т. 21, 22.
3. Матеріали XXII з'їзду КПРС. Політвидав України, К., 1962, 438 с.
4. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. Політвидав України, К., 1971, 360 с.
5. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч., II, К., 1954, 631 с.
6. Народное хозяйство СССР в 1970 году. Стат. ежегодник. «Статистика», М., 1971, 822 с.
7. Актуальные вопросы аграрной теории. Воронеж, 1968, 126 с.
8. Амбарцумов А. А. Экономические связи промышленности и сельского хозяйства при социализме. М., 1972, 136 с.
9. Вопросы политической экономии. Сб. статей, вып. 3. Томск, 1967, 79 с.
10. Радул В. Предприятиям, производящим и перерабатывающим сельскохозяйственное сырье — единое руководство. — «Экономика сельского хозяйства», 1963, № 8, с. 86—89.

М. О. УСТИМЕНКО

ПРО ДЕЯКІ ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ СТРУКТУРИ ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ КОЛГОСПНИКІВ В УМОВАХ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Характерною особливістю сучасного розвитку соціалістичного суспільства є органічна єдність науково-технічного і соціального прогресу. В. І. Ленін відзначав, що «раніше весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром» [2, т. 26, с. 430]. Прискорюючи процес створення матеріально-технічної бази комунізму, науково-технічна революція сприяє формуванню соціально однорідного суспільства, відношень повної соціальної рівності.

У соціально-економічній структурі суспільства особливе місце займають трудові колективи, які є його основними осередками. У них «важливе поле боротьби за підвищення трудової і громадської активності радянських людей» [3, с. 92]. Колективи колгоспників як складова частина соціально-економічної структури нашого суспільства одночасно є громадськими організаціями, що згуртовують в соціально-політичному відношенні все селянство. В Українській РСР сьогодні налічується 8980 колгоспів, у складі яких 14613,4 тис. членів колгоспників і їх дітей. З них в 1971 р. брали участь в суспільному господарстві 5105 тис. чол. [8].

Як підсистема класу трудовий колектив колгоспників являє собою специфічну цілісну систему, що складається з суспільних відносин громадських організацій, органів, соціальних шарів і груп. Таке розуміння сутності трудового колективу колгоспників дозволяє розглядати його саме так тому, що системою називають впорядковану певним чином велику кількість елементів,

які взаємно зв'язані між собою і утворюють деяку цілісну єдність» [11, с. 173]. Для всіх цих елементів трудового колективу колгоспу властиві специфічні, конкретні функції. Разом з тим кожний елемент підпорядкований загальним завданням, що поставлені перед колективом колгоспників. Як цілісний соціальний організм і суб'єкт соціалістичного суспільного життя колгосп є носієм його властивостей і законів функціонування та розвитку. В ньому також відображуються закономірності, властиві колгоспному селянству в цілому. Останнім належить визначна роль як цілісний колективістській системі, бо, як підкреслював В. І. Ленін, «частина повинна узгоджуватися з цілим, а не навпаки» [2, т. 12, с. 423].

Колектив колгоспників — це соціально єдиний трудовий колектив. Всі його представники базують свою діяльність на суспільній власності на засоби виробництва, реалізують соціалістичний принцип розподілу, визначають суспільну організацію праці. Разом з тим колектив колгоспників є неоднорідним за соціальним складом, поділяється на окремі соціальні групи й шари. Але це не є постійним явищем. Воно виникло під впливом індустріалізації сільського господарства, що приводить до зростання професіоналізації колгоспного селянства, підвищення його культурно-технічного рівня, внаслідок чого відбуваються істотні зміни у внутрішньоколективній структурі колгоспу і взагалі у всьому класі колгоспного селянства. У колгоспному виробництві зростає питома вага висококваліфікованої розумової і фізичної праці.

Щодо критерію внутрішнього поділу колективу колгоспників на групи, то ми тут дотримуємося загальноприйнятої точки зору про характер праці. Першу групу складають колгоспники, які займаються переважно фізичною працею. Сюди входять працівники рослинництва, тваринництва, які по УРСР відповідно становлять 1,8 і 1,9 млн. чол. [11], а також колгоспники, що працюють в будівництві та інших галузях сільського господарства. Це члени колгоспу, які мають певні професії і спеціальності, що потребують тривалої підготовки (трактористи-машиністи, слюсарі-наладчики, шофери, верстатники, бульдозеристи, зварювальники, крановщики, оператори і т. ін.), і представники малокваліфікованої і некваліфікованої фізичної праці, для якої не треба тривалої попередньої підготовки, а досить певних практичних навичок і вміння (причепщики і зайняті на кінно-ручних роботах, кормовози, підсобні робітники, свинарки, доярки на немеханізованих фермах тощо).

До складу другої групи входять особи, які займаються переважно розумовою працею в різних галузях колективного господарства. Це, по-перше, працівники кваліфікованої творчої праці, що вимагає вищої або середньої спеціальної освіти. До них належать керівники адміністративно-управлінського персоналу, спеціалісти сільського господарства, працівники культурно-по-

бутових і дитячих закладів; по-друге, керівники середньої ланки (бригадири рілльницьких, тракторних і будівельних бригад, завідувачі фермами і майстернями та ін.), які не мають вищої або середньої спеціальної освіти; по-третє, колгоспники малокваліфікованої і некваліфікованої розумової праці, здебільшого зайняті у сфері обліку й обслуговування, праця яких має переважно виконавський характер і не потребує теоретичних знань.

У складі виділених груп працівники сільськогосподарського підприємства поділяються ще на три шари за рівнем кваліфікації і освіти, ступенем складності праці й матеріальної винагороди, способом життя тощо. Але цим шарам властиве принципово однакове відношення до засобів виробництва, однакова роль в суспільній організації праці і однакові способи одержання частки суспільного багатства. Що являє собою основу спільних корінних інтересів колгоспників і об'єднує їх в єдиний трудовий колектив.

Коли провести спостереження за трудовим колективом колгоспників за кілька років, то можна встановити тенденцію зміни його внутрішньої структури. На сучасному етапі розвитку сільського господарства в колективі колгоспників спостерігається зростання першого шару обох груп, до складу якого входять робітники із спеціальною підготовкою і зайняті кваліфікованою працею як переважно фізичною, так і переважно розумовою (див. таблицю). На Україні, наприклад, протягом 1960—1970 рр. у загальній середньорічній кількості колгоспників, які брали участь в роботах колгоспу, абсолютна кількість зайнятих висококваліфікованою розумовою працею, майже подвоїлася, а відносно зросла ще більше. За цей час у півтора рази відносно зріс і шар кваліфікованої, механізованої фізичної праці.

При цьому істотно зменшилася частка малокваліфікованої і некваліфікованої фізичної праці, тобто третього шару групи переважно фізичної праці. А коли взяти до уваги, що у звітах колгоспів не виділяються повністю представники кваліфікованої фізичної праці, тобто механізатори механізованих ферм (крім доярок на механізованому доїнні корів) та інших ділянок виробництва, то перший шар групи переважно фізичної праці буде ще чисельнішим, а третій шар цієї ж групи ще зменшиться. Таким чином найбільш перспективним є перший шар обох груп колективу колгоспників, про що свідчать дані таблиці. Саме з його розвитком пов'язано майбутнє трудового колективу колгоспників. Разом з тим змінюється і другий шар обох груп, але ми взяли для прикладу тільки ті шари, що розташовані на різних полюсах:

Отже, під впливом цілого ряду факторів і далі зростатиме кількість працівників першого шару як групи переважно розумової, так і групи переважно фізичної праці. Трудовий колектив колгоспників змінюватиметься як за якістю, так і за кількістю.

Шари	Група переважно розумової праці				Група переважно фізичної праці			
	в тис.		в %		в тис.		в %	
	1960 р.	1970 р.	1960 р.	1970 р.	1960 р.	1970 р.	1960 р.	1970 р.
Перший	68,1	127,4	1,1	2,3	870,3	1109,2	13,5	20,4
Третій	446,2	391,0	7,0	7,2	5011,8	3799,7	78,4	70,1

У процесі будівництва комунізму питома вага кожної групи, їх соціальне становище, а також взаємовідносини між ними постійно змінюватимуться під впливом науково-технічного прогресу, який все інтенсивніше розгортається в сільському господарстві нашої країни. Він забезпечує прискорений розвиток технічно відсталих галузей виробництва, поступово переборює технічні та інші відмінності між різними видами праці, приводить до неухильного скорочення розривів у рівнях кваліфікації праці та послаблення її професійних відмінностей шляхом поступового витіснення поділу праці на важку, стереотипну, ручну або механізовану та зміна її більш змістовою, універсальною, творчою. Якщо на початку тридцятих років у сільському господарстві застосовувалося приблизно 30 видів не досконалих машин і механізмів, то у 1970 р. в колгоспах країни налічувалося понад 1000 різних видів тракторів, машин, устаткування, пристроїв і різного знаряддя. Завдяки заходам партії і, уряду тільки в дев'ятій п'ятирічці сільське господарство одержить 1700 тис. тракторів, 601 тис. зернозбиральних і бурякозбиральних комбайнів та іншої техніки [4, с. 655]. Це позитивно впливатиме на зміст праці колгоспників, зайнятих у галузі рослинництва. Партія намітила велику програму і в галузі тваринництва. Тепер широко створюються механізовані комплекси по виробництву свинини і яловичини, молока, птиці та ін. Тільки на Україні нараховується 214 агропромислових об'єднань, 527 комплексів і ферм по виробництву свинини, 765 механізованих ферм [12 с. 77]. Переведення тваринницького виробництва на індустріальну основу позбавить трудівників цієї галузі від важкої ручної праці. Але цього ще не досить для повної індустріалізації сільського господарства. За підрахунками спеціалістів для впровадження всеохоплюючої системи необхідно створити 2259 видів машин і механізмів [13, с. 40]. Тільки це забезпечить повну механізацію всіх процесів, витіснить важку некваліфіковану працю і одночасно розв'яже одну з суперечностей колгоспного виробництва, яка полягає в тому, що певній групі працівників властива невідповідність між характером їх роботи і загальноосвітнім

рівнем. Перш за все це стосується молоді, яка йде на виробництво після закінчення середньої школи.

Значні зміни відбуваються у колгоспному будівництві. З кожним роком поглиблюються кваліфікації і розширюються професії будівельників. В обстежених нами колгоспах ім. Щорса, «Знамя Октября» Красноградського району, «Більшовик» Валківського району Харківської області нараховується 12 професій будівельників. Крім «традиційних» каменяр, тесляр з'явилися нові: машиністи, крановщики тощо. Але такі процеси охоплюють тільки економічно міцні господарства, в багатьох же колгоспах поки що незначна кількість колгоспників зайнята в будівництві. В 1971 р. по республіці в середньому на один колгосп нараховувалося близько 24 будівельників [8].

Що ж до всього колективу в цілому, то зростання інтелектуальних елементів у змісті дедалі більшого числа видів праці, поширення наскрізних, суміжних і широкопрофільних професій є сьогодні лише початком докорінного перевороту в способах суспільного поділу праці і організації людської діяльності взагалі. Вказані процеси становлять матеріальну основу все тіснішої соціальної єдності трудового колективу колгоспників, зближення всіх його груп і соціальних шарів.

Сьогодні в колгоспах нараховується понад 120 професій і спеціальностей фізичної і розумової праці. Цей факт свідчить про поглиблення процесу професійного поділу праці, про подальше підвищення культурно-технічного рівня працівників сільського господарства.

Швидко зростає число механізаторів у колгоспах. Основу цього процесу становить перетворення сільськогосподарської праці в різновид праці індустріальної. На квітень 1971 р. в колгоспах республіки нараховувалося 636 тис. трактористів-машиністів, комбайнерів і шоферів [7, с. 304], а в 1966 р. їх було на 87 тис. менше [6, с. 321].

Як показали наші соціологічні дослідження, у деяких колгоспах Харківської області з високим рівнем технічного оснащення і організації виробництва, загальна кількість механізаторів і людей, пов'язаних з механізованою працею, становить значну частину всіх працюючих. Як відомо механізатор — центральна фігура на селі. Комуністична партія підкреслює, що ці кадри треба оточити пильною увагою, їх слід закріплювати в колгоспах і радгоспах, бо без цього важко вирішувати завдання дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва [5, с. 85].

Серед механізаторів з'являються нові професії. Кращі з них оволодівають професією майстра-наладчика, людини з широким технічним кругозором і високою кваліфікацією. Разом з цим здійснюється поєднання різних спеціальностей механізаторів. Велика кількість видів робіт, сезонність сільськогосподарської праці, зростаючий технічний рівень виробництва обумовили необхідність виникнення професії механізатора широкого

профілю. Наявність цієї професії свідчить про інтенсивний процес злиття суміжних спеціальностей механізаторів. Наприклад деякі з них, працюючи взимку на тваринницьких фермах, набувають певних знань з зоотехніки. І ще одна риса. Для цих механізаторів встановлюється єдина градація кваліфікації на перший, другий і третій класи. Таким шляхом відбувається поєднання суміжних спеціальностей в межах однієї професії.

Перетворення механізаторів у провідну силу колгоспного виробництва має величезне соціальне значення. Механізатори виступають на селі представниками індустріальних професій і за характером і змістом своєї праці наближаються до робітничого класу. Чимало з них мають середню освіту і у своїй виробничій діяльності все ширше поєднують фізичну й розумову працю. Форма і зміст професій змінюються у зв'язку із змінами технічного базису матеріального виробництва, розвитком економіки, суспільних відносин, управління і організації праці, а в подальшому на еволюцію професій все більше впливатимуть потреби соціального розвитку представників виробничих колективів [10, с. 207].

Таким чином, на селі спостерігається поступовий, хоч і не завжди помітний процес соціальних змін як всередині шарів, груп, так і між ними. Люди постійно перемішуються у своїй виробничій діяльності.

Професійну структуру колективу колгоспників ми не зводимо до соціальної, бо професійна приналежність не завжди свідчить про соціальні відмінності. На необхідність чіткого розмежування професійної і соціальної структур вказував К. Маркс: «Сучасна класова відмінність ні в якому разі не ґрунтується на «ремеслі»; навпаки, поділ праці створює різні види праці всередині одного й того самого класу» [1, т. 4, с. 299].

З соціальними відмінностями не завжди збігаються якісно різномірні види трудової діяльності. Але в цілому професійна структура є одним з факторів, що впливають на зміну соціальної структури колективу колгоспників, на ліквідацію соціальних відмінностей між його елементами. Колгоспне селянство неухильно просувається до соціальної однорідності: зближується праця трудівників однієї групи з діяльністю другої тощо.

Повна механізація трудових процесів у всіх галузях сільськогосподарства приведе спочатку до відмирання третього соціального шару і дещо пізніше — другого. Л. І. Брежнев підкреслював: «Сьогодні селянинові доводиться мати справу з складними машинами, з електрикою, з хімією, з агротехнічною і зоотехнічною наукою. Це і є процес практичного перетворення сільськогосподарської праці в різновидність праці індустріальної» [5, т. 2, с. 100].

Основою соціальної однорідності колективу колгоспників буде соціальна однорідність праці. Вміло поєднуючи в будь-якій професії фізичну і розумову діяльність, людина зможе повністю

задовольнити свої духовні й фізичні потреби. В. І. Ленін вказував: «Майбутнє суспільство, до якого ми прагнемо, суспільство, в якому повинні бути тільки працівники, суспільство, в якому не повинно бути ніяких відмінностей» [2, т. 29, с. 285].

Один із способів вирішення цієї проблеми є складання соціальних планів розвитку колективів сільськогосподарських підприємств і вміле керування соціальними процесами на селі з урахуванням об'єктивних умов і суб'єктивних факторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4.
2. Ленін В. І. Твори, т. 12, 26, 29.
3. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. Політвидав України, К., 1972, 360 с.
4. Решення партії і правительства по сельскому хозяйству (1965—1971). «Колос», М., 1971, 752 с.
5. Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 2, 3. Політвидав України, К., 1971—1972.
6. Народне господарство Української РСР в 1966 р. «Статистика», К., 1967, 548 с.
7. Народне господарство Української РСР в 1970 р. «Статистика», К., 1971, 580 с.
8. Річні звіти колгоспів Української РСР.
9. Виробничо-фінансовий план колгоспу на 1973 р. Харківське відділення видавництва «Статистика», 1972, 72 с.
10. Марков Н. В. Научно-техническая революция. Анализ, перспективы, последствия. Политиздат, М., 1971, 222 с.
11. Садовский В. Н. Методологические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы. — В кн.: Социология в СССР, т. 2. М., 1966, 511 с.
12. Проблемы повышения эффективности использования трудовых ресурсов в сельском хозяйстве Украинской ССР. Материалы республиканской научно-экономической конференции. Секция IV. Полтава, 1972, 80 с.
13. «Філософська думка», 1972, № 6.

Б. Т. ЛИЧКО

ПРО ЗАКРІПЛЕННЯ МОЛОДІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Скорочення кількісного складу сільського населення внаслідок міграції його до міст є закономірним процесом. Він свідчить про прогресивні тенденції у розвитку сільського господарства, а не про його занепад, як глумачать цей факт деякі наші класові противники. В. І. Ленін підкреслював, що відтягнення населення від землеробства до індустрії — історично прогресивне явище [1, с. 126].

Розширення матеріально-технічної бази радгоспів і колгоспів, підвищення продуктивності праці у сільськогосподарському виробництві неухильно приводять до вивільнення робочої сили, причому останнє не викликає зниження темпів розвитку даної галузі народного господарства. Так, хоч чисельність працівників радгоспів і колгоспів зменшилася протягом 1966—1970 рр., середньорічний обсяг продукції сільського господарст-

ва за цей час зріс на 21%. Оплата праці колгоспників у 1970 р. підвищилася проти 1965 р. на 42% [2, с. 266].

За підрахунками вчених кількість колгоспного селянства до кінця 70-х років становитиме 11—12 млн. чоловік [6, с. 15]. Зменшення сільського населення триватиме і в Українській РСР. Протягом дев'ятої п'ятирічки обсяг валової продукції сільського господарства збільшиться в республіці на 21,7%, продуктивність праці — на 38—40%. Отже, кількість зайнятих у сільському господарстві може зменшитися за цей період на 12—13% [4, I, с. 48].

Міграція сільського населення до міст виконує ряд важливих соціально-економічних функцій: забезпечує попит на робочу силу в інших галузях народного господарства, сприяє повнішій реалізації здібностей сільського населення, професійно-кваліфікаційному просуванню трудівників села, зміні їх соціального стану та ін.

Однак, міграційні процеси в багатьох районах переростають необхідні межі і викликають небажані наслідки. Відтік працездатного населення спостерігається і там, де відчувається потреба в робочій силі. До міст іде не тільки молодь, що закінчила школу, а й ті, хто здобув сільськогосподарські професії. Протягом останніх десяти років, наприклад, в країні було підготовлено 7 млн. механізаторів, а в колгоспах і радгоспах 1971 р. їх було зайнято тільки 3,5 млн. чоловік. Більше половини випускників професійно-технічних училищ, що готують механізаторські кадри для села, залишаються працювати в місті, тоді як колгоспи і радгоспи відчують гостру потребу в цих кадрах. У 1970 р. в господарствах Української РСР не вистачало 21,5 тис. трактористів-машиністів і комбайнерів [4, I, с. 25; 4, V, с. 13]. Понад 60% спеціалістів сільськогосподарського виробництва зайнято в інших галузях народного господарства. Разом з тим у колгоспах республіки тільки 25% бригадирів і 17% завідуючих фермами мають спеціальну освіту [4, I, с. 25; 4, V, с. 23].

Серед тих, хто мігрує з села, значну питому вагу (63—67%) займають особи активного працездатного віку (15—29 років). Відбувається процес «постаріння» сільського населення. На Україні за 1959—1970 рр. кількість сільського населення віком 20—29 років зменшилася на 12,4% [4, I, с. 34]. Внаслідок міграції на селі склалося несприятливе співвідношення між кількістю чоловіків і жінок. За даними перепису 1970 р., в УРСР на 100 осіб чоловічої статі в сільській місцевості припадало 127,3 жінок [4, I, с. 4].

Отже виникає необхідність у планомірному регулюванні міграційних процесів.

Відтік сільського населення до міст зумовлений багатьма причинами соціально-економічного, культурно-побутового та психологічного характеру. Ця проблема досліджується в різних аспектах філософами, економістами, соціологами та ін.

Вирішальне значення для оптимізації міграційних процесів має розроблена партією і послідовно здійснювана програма соціально-економічного розвитку села. У своїй політиці партія враховує «весь комплекс факторів, які визначають розвиток сільського господарства» [2, с. 54]. Серед них особлива увага приділяється зміцненню технічної оснащеності радгоспів і колгоспів, розширенню капітального будівництва, підготовці кадрів, підвищенню добробуту та поліпшенню культурно-побутових умов сільських трудівників.

Велику роль у розв'язанні цих завдань відіграє соціалістична держава, яка все більше використовує загальний економічний потенціал країни для розвитку сільського господарства. Частина капіталовкладень, що направляються в сільське господарство, постійно зростає. У шостій п'ятирічці вона складала 14,2, сьомій — 15,4, восьмій — 16,9% [5, с. 108]. Посилюється вплив суспільних фондів споживання на поліпшення життя сільських трудівників (введено єдину систему соціального страхування колгоспників, пенсійного забезпечення і т. д.). Разом з тим зростає роль колгоспів і радгоспів. У новому Примірному Статуті колгоспу підкреслюється, що «колгосп вживає заходів по поліпшенню культурно-побутових умов життя колгоспників, виявляє повсякденне піклування про зміцнення здоров'я і фізичне виховання членів колгоспу та їх сімей» [3, с. 4].

Зростання соціального значення розширення соціально-економічних функцій радгоспів і колгоспів — провідна тенденція їх розвитку.

Поєднання заходів загальнодержавної ваги і зусиль колективів, урахування не тільки загальних факторів, що впливають на розвиток міграційних процесів, а й місцевих умов, властивих господарству, району, дають позитивні результати. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії вказується, що «сільська молодь, закінчуючи учбові заклади, охоче залишається тепер працювати на селі. Це — позитивна тенденція, вона заслуговує всілякої підтримки, тим більше, що розвиток сільськогосподарського виробництва вимагає розширення підготовки кваліфікованих кадрів для села» [2, с. 84]. Тільки за 1969—1970 рр. до колгоспів було прийнято 629 тис. чоловік, в тому числі понад 300 тис. випускників середньої школи. З колгоспів протягом цих років пішло 744 тис. чоловік [7, с. 15—16].

Ці факти свідчать про тенденцію до оптимально. міграції сільського населення. Зрозуміло, до повного розв'язання проблеми ще далеко. Значна частина учнів старших класів сільських шкіл ще орієнтується на міський спосіб життя і промислову працю, а тому, закінчивши навчання, вона залишає село. За цих умов діяльність колгоспів і радгоспів все більше повинна спрямовуватися на вирішення економічних і соціальних проблем праці і побуту. При цьому важливе значення набуває планування соціального розвитку колективів колгоспів і радгоспів, сільських

районів, зміцнення зв'язків трудових колективів з школою. У планах соціального розвитку колгоспів і радгоспів доцільно передбачати систему заходів з професійної орієнтації учнів і закріплення молоді на селі. До них, на наш погляд, слід віднести: створення виробничих учнівських бригад, запровадження дослідницької роботи в школах, відкриття міжколгоспних літніх таборів праці і відпочинку учнів старших класів; розвиток наставництва, популяризація потомствених професій, кращих трудових традицій; введення ритуалу посвячення в колгоспники і робітники радгоспу; закріплення за школами колгоспних і радгоспних спеціалістів для проведення практикумів і факультативних занять з праці; організація зустрічей сільських учнів з передовиками виробництва, ветеранами праці, спеціалістами і керівниками колгоспів та радгоспів, проведення диспутів на тему «Ким бути?», екскурсій в господарства, на виставки досягнень народного господарства та ін.

Щоб пов'язати профорієнтацію у школах з потребами колгоспів і радгоспів у кадрах, при правліннях колгоспів і адміністрації радгоспів доцільно створювати громадські ради перевлаштування випускників шкіл, розробляти перспективні плани підготовки кадрів, систематично знайомити з ними старшокласників та їх бітків. Оскільки найстабільнішими є ті кадри, що формуються з місцевого населення, треба максимально розширювати ціліове направлення сільської молоді до вузів і технікумів за путівками колгоспів і радгоспів.

Зростання загальноосвітнього рівня, професійної майстерності сільських трудівників супроводиться підвищенням їх вимог до соціального середовища, насамперед, до виробництва. Організація ж праці на селі не завжди відповідає запитам сільської молоді. Ось чому поліпшення умов праці мусить стати невід'ємною частиною системи заходів по закріпленню кадрів на селі. Однією з раціональних, на нашу думку, форм організації праці при досягненні високого рівня індустріалізації виробництва є механізовані ланки і загони. Значна частина їх комсомольсько-молодіжні.

У Звітній доповіді ЦК ВЛКСМ XVI з'їздові комсомолу зазначалося, що комсомольські організації беруть активну участь у запровадженні прогресивних форм організації і оплати праці, створенні безнормативних механізованих ланок і бригад [9].

Широка участь молоді в новій організації праці закономірна. Виробництво, що ґрунтується на комплексній механізації, висуває такі вимоги, коли кожний працівник за своїми знаннями, змістом трудових функцій, роллю у технологічному процесі все більше наближається до сукупного робітника: треба знати техніку, агрономію, економіку та ін. Молодь з середньою освітою виявляється найбільш підготовленою до цього. Творчі можливості й громадський престиж механізатора викликають у сільської молоді прагнення оволодіти цією професією. Серед соці-

ально-професійних груп, що існують в колгоспах, механізатори виявляють найбільше задоволення своєю працею.

Переваги механізованих госпрозрахункових ланок полягають в тому, що вони дозволяють усунути знеосібку у використанні землі і техніки, встановити прогресивнішу оплату праці за кінцеві результати. Такий спосіб поєднання працівника з засобами виробництва дає можливість підвищити продуктивність праці, поглибити її соціальний зміст. Ланки забезпечують єдину спрямованість матеріальних і моральних стимулів, тісний зв'язок виховання почуття господаря і реалізації цього почуття, ставлять кожного члена колективу в залежність від індивідуальної поведінки його товаришів по праці.

У безнарядних ланках повною мірою виявляються найважливіші риси соціалістичних виробничих відносин — співробітництво і товариська взаємодопомога, взаємне довір'я і заінтересованість кожного в загальних успіхах колективу. Відбуваються важливі соціальні зрушення і в свідомості землероба, прищеплюються кращі риси соціалістичного трудівника. Молодіжні механізовані ланки (бригади, загони) з безнарядно-госпрозрахунковою системою організації і оплати праці є одним з виробничо-організаційних засобів посилення соціальної ролі молоді у сільськогосподарських колективах, розвитку її громадської активності.

Ефективність функціонування ланок підвищується з встановленням раціональних форм зв'язку між ними і бригадою (відділенням), господарством в цілому, із створенням госпрозрахункового механізму обміну, вдосконаленням форм оплати праці і т. д. Поряд з цим необхідно наполегливо проводити організаційну роботу, яка б стимулювала діяльність ланок. Комсомольські організації радгоспів і колгоспів повинні здійснювати добір кадрів до молодіжних ланок, піклуватися про підвищення їх професійної майстерності. Вони мусять займатися організацією соціалістичного змагання між ланками та іншими підрозділами господарства, поширювати кращий досвід роботи, розвивати колективізм.

Дослідження свідчать, що молодь в першу чергу залишає ті села, де немає відповідних установ культури і побуту, а також засобу зв'язку з промисловими й культурними центрами. За даними деяких авторів, у селах з хорошим автобусним зв'язком кількість мешканців з вищою і середньою освітою удвічі більша, ніж там, де такого зв'язку немає [4, I, с. 14]. Тому дуже важливим є послідовне здійснення накресленої партією програми в галузі перебудови сільських населених пунктів.

Житловому будівництву на селі тепер властиві не тільки зрослі масштаби, а і якісно нове планування. Із 705 тисяч селищ, що існують у сільській місцевості нашої країни, дальшого розвитку наберуть 120 тисяч [8, с. 94]. Це будуть великі впо-

рядковані селища, що відповідають сучасному рівневі розвитку й організації продуктивних сил, матеріальним і культурно-побутовим потребам сільського населення. У дев'ятій п'ятирічці державні капіталовкладення у сільське господарство, включаючи виробниче, житлове і культурно-побутове будівництво та придбання техніки, становитимуть 82,2 млрд. крб. [2, с. 299]. Багато колгоспів розпочали капітальну забудову своїх населених пунктів, де споруджуються не тільки сучасні житлові будинки, а й школи, магазини, їдальні, дитячі установи, готелі та інші об'єкти.

Розв'язання проблем культурно-побутового розвитку справить великий позитивний вплив на сільську молодь.

Трудівника села, який відповідає вимогам сільськогосподарського виробництва, потребам сільського життя найближчого майбутнього, формує вся сукупність економічних, соціально-політичних і духовно-ідеологічних факторів. Серед них особливе місце належить розширенню матеріально-технічної бази радгоспів і колгоспів, зміні характеру й змісту сільськогосподарської праці, вдосконаленню її організації, поліпшенню життєвої обстановки на селі в цілому. За умов, коли ці завдання успішно розв'язуються, посилюється значення виховної роботи, що орієнтує молодь на стабільний образ життя, розкриває об'єктивну значущість сільськогосподарського виробництва, перспективи розвитку села, можливості творчого зростання сільськогосподарського трудівника, формує почуття господаря, творчу активність, потребу в культурному зростанні.

Цілеспрямований вплив на міграційні процеси, що відбуваються на селі, з метою закріплення молоді в сільському господарстві відповідають інтересам розвитку народного господарства, суспільства в цілому і кожного його члена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Твори, т. 4.
2. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, 360 с.
3. Примірний Статут колгоспу. К., 1970, 34 с.
4. Проблемы повышения эффективности использования трудовых ресурсов в сельском хозяйстве Украинской ССР. «Материалы республиканской научно-экономической конференции». Секция 1, V. Полтава, 1972.
5. Социальная программа девятой пятилетки. Политиздат, М., 1972, 144 с.
6. Алексеева В. М. Руководящая роль рабочего класса в строительстве коммунизма. Л. 1971, 32 с.
7. Симуш П. И. Крестьянство в период развитого социализма. — «Научные доклады высшей школы, Философские науки», 1972, № 3.
8. «Вопросы экономики», 1970, № 11.
9. «Правда», 27 травня 1970 р.

ПРОТИ ПЕРЕКРУЧЕНЬ СОЦІАЛЬНОЇ ПРИРОДИ РАДЯНСЬКОГО
КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА ФРАНЦУЗЬКОЮ БУРЖУАЗНОЮ
СОЦІОЛОГІЄЮ

У Франції інтерес до проблем радянського селянства, що виник з початку колективізації сільського господарства СРСР, в останнє десятиріччя відчутно посилюється, про що свідчить публікація цілого ряду робіт [11—19]. Типовою ознакою книг, написаних в 60-ті роки, порівняно з роботами попередніх періодів є певне перенесення центру ваги досліджень: якщо раніше вивчалася переважно колективізація, її причини, хід, труднощі, а також здійснювалися спроби довести її незаконномірність, то сьогодні головна увага приділяється вивченню досягнень колективізації — колгоспній системі та соціальному обличчю колгоспного селянства в цілому. Ця зміна орієнтації перш за все пояснюється тим, що радянське сільське господарство довело свою невразливість і життєвість як у роки мирного будівництва, так і під час війни. З другого боку, цей новий підхід обумовлений широким розповсюдженням серед французьких соціологів теорії конвергенції двох систем. Один із засновників цієї теорії Р. Арон вважає, що головним завданням при вивченні Радянського Союзу є дослідження того, що в його розвитку виступає спільним з розвитком інших промислових суспільств, а не того, що їх розрізняє. Багато з дослідників радянського суспільства, місця й ролі в ньому селянства виконують саме ці вказівки Р. Арона. Розглядаючи різні проблеми, вони або порівнюють їх із ступенем вирішення у Франції (причому це робиться на користь останньої), або показують їх нерозв'язність ні у Франції, ні в Радянському Союзі.

У сучасній французькій антимарксистській літературі вже рідко хто з вчених заперечує переваги колективного ведення господарства, протиставляє особисте, дрібне й середнє господарство великому кооперативному. «Дрібні сімейні ферми приречені: вони можуть зберегтися, тільки об'єднуючись», — резюмує свої спостереження проф. Дюмон, один з відомих спеціалістів у галузі соціальних проблем капіталістичного сільського господарства [12, с. 290].

Разом з тим визнання прогресивності об'єднань селян у формі виробничих кооперативів зовсім не свідчить про те, що автори таких висновків близькі до визнання шляху, на якому може бути успішно вирішене селянське питання, шляху, вказаного науковим комунізмом і перевіреного в умовах нашої країни. Хоч, коли виходити із заяв деяких буржуазних вчених про їх бажання служити справі прогресу, для чого вони вивчають марксизм-ленінізм і, мовляв, з повною об'єктивністю досліджують радянську суспільну систему і становище в ній колгоспного селянства, то таке припущення цілком можливе. Чим же тоді пояснюється

такий великий інтерес? Частково відповідь на це питання дає французький економіст Б. Кербле, який займається вивченням Радянського Союзу. Ось що він пише: «Багато країн, що розвиваються, ставлять запитання... (які в свій час стояли перед сільським господарством СРСР. — М. С., А. Л.), можуть використати радянський досвід як «модель» або як приклад, який не треба наслідувати» [13, с. 327].

Однак головна причина такого інтересу пов'язана не тільки з пошуками шляхів розвитку сільського господарства країн, які звільнилися від колоніальної залежності, але й з труднощами, що їх переживає сільське господарство у їх власній країні — Франції. Про останнє буржуазні вчені не наважуються заявляти відкрито. У Франції, як і в інших капіталістичних країнах Західної Європи, дією об'єктивних економічних законів викликається до життя процес концентрації сільськогосподарського виробництва. Він супроводиться розоренням значного числа дрібних і середніх селянських господарств, посиленням соціальних суперечностей. Так, якщо в 1954 р. активне сільськогосподарське населення Франції становило 5 млн. 140 тис. чоловік, то в 1970 р. його кількість зменшилася до 3 млн. чоловік. Протягом останніх 20 років щорічно в середньому 150 тис. селян змушені були покинути землю [див. 18].

Так звані «структурні реформи», що їх проводить французький уряд, не можуть задовольнити селянство, яке, помітно переборюючи колишні пересуди щодо кооперативної організації виробництва, все більше звертає свій погляд до досвіду Радянського Союзу. Це змушений визнати вже згаданий нами Б. Кербле у своєму огляді «СРСР: від общини до агроміст». Він підкреслив, що Радянський Союз, вирішуючи завдання створення високорозвинутого сільського господарства на індустріальній основі і ліквідації соціальних відмінностей між містом та селом, «вперше в сучасну епоху повинен був викувати свої потужні засоби економічного і соціального розвитку, якими є планування і колективізація сільського господарства. Ось чому радянський досвід безперечно заслуговує на особливу увагу» [14, с. 276].

Визнання особливої ролі колгоспів і керівництва ними з боку держави шляхом планування у справі швидкого зростання сільськогосподарської економіки, однак, не означає, що практика СРСР пропонується як зразок. Мета зовсім інша — дати таку оцінку фактам, яких не можна відкинути, показати в такому світлі становище радянського колгоспного селянства за умов розвинутого соціалізму, щоб ця практика усвідомлювалася «як приклад, якого не треба наслідувати».

В основу всіх міркувань французьких радянологів про долю селянства після соціалістичної революції береться спотворене положення наукового комунізму про людину майбутнього комуністичного суспільства. Шомбар де Лов, автор книги «Радян-

ські селяни», яку часто цитують інші французькі дослідники, порівнюючи риси уявної людини прийдешнього комуністичного ладу з рисами селянина, доходить висновку, що вони співвідносяться як антагоністичні протилежності. «Людина нового типу — антипод селянина», — підсумовує він [15, с. 17]. Подібної думки дотримується Гаррігу-Лагранж, який у книзі «Системи і структури» стверджує, що «людина нового типу комуністичної системи не може мати нічого спільного з колгоспником» [16, с. 372]. З цими висновками, по суті, не розходяться думки інших французьких радянологів, хоч вони і висловлюються менш визначено.

Отже, за їх переконанням, селянство заперечується комунізмом. Але яким же передбачається здійснення цього процесу? З міркувань авторів розглядуваних робіт виходить, що селянству на шляху до ідеалу комуністів — людини нового типу треба зазнати, на відміну від робітників та інтелігенції, найбільшого обсягу перетворень. Змістом останніх, на думку буржуазних вчених, повинна стати пролетаризація селянства, а її формою — колгосп. «Що стосується селян, то вони будуть просто трансформовані в індустріальних пролетаріїв», — передбачає Шомбар де Лов [15, с. 17].

На фоні сказаного вище зовсім природним здається намір ряду французьких вчених довести, що пролетаризація селянства протікає нерівно і супроводиться гострими суперечностями, які виявляються в опорі селян. У цьому, по суті, і полягає теоретична база, на якій будують свої висновки антимарксистські дослідники проблем радянського селянства за умов розвинутого соціалізму в СРСР. Намагання буржуазних авторів спиратися на авторитет марксизму, щоб надати своїм фальсифікаторським розробкам вигляду науковості, є марними. Марксизм завжди заперечував як чуже для нього, приписуване йому таке спрощене уявлення про людину комуністичного суспільства і шляхи її формування. Новий тип людини не можна звести до своєрідного стандарту, що характеризується набором ознак, які у готовому вигляді вже є у якоїсь частини суспільства, а процес її становлення — до антигуманних засобів підгонки під обумовлені цим стандартом критерії решти суспільства. Виражаючи негативне ставлення до спроб скласти подібні схеми й проекти майбутнього суспільства, К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Комунізм для нас не *стан*, який повинен бути встановлений, не *ідеал*, з яким повинна узгоджуватися дійсність. Ми називаємо комунізмом *дійсний рух*» [1, т. 3, с. 33].

Становлення соціально однорідного комуністичного суспільства — не тільки мета, але й перш за все об'єктивна необхідність нового суспільного ладу. Цей закономірний процес виявляється не в поглинанні одного класу іншим завдяки набуттю першим властивостей другого, як це здається французьким радянологам, а в різнобічному зближенні класів та соціальних

груп суспільства. Таке зближення стає можливим внаслідок корінних змін класової структури і нового характеру взаємовідношень класів та груп у соціалістичному суспільстві.

Перемога Великого Жовтня стала початком процесу перетворення класово-антагоністичного суспільства в соціально однорідне. Піввікове існування радянського ладу привело до побудови розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні. Соціальна структура цього суспільства докорінно відмінна не тільки від дореволюційної структури в Росії, але й від соціальної структури індустріально розвинутих капіталістичних країн Заходу. Капіталістичне суспільство на будь-якому ступені його розвитку роз'єднане на антагоністичні класи. Соціалістичне суспільство — це органічно єдине суспільство, де всі соціальні групи і прошарки, що його складають, є трудящими і соціально однотипними. У цьому суспільстві немає і не може бути місця для панівних і пригнічених класів, бо воно ґрунтується на соціально однотипній соціалістичній власності, на єдиній політичній основі, на єдиній марксистсько-ленінській ідеології.

Висунуте в ході перших французьких революцій гасло «Свобода, рівність, братерство» так і не втілювалося в трудові будні народу ні у Франції, ні в інших буржуазних країнах, оскільки приватна власність залишилася священною і недоторканою. Характер нових відносин між людьми став можливим тільки в соціалістичному суспільстві, де не на словах, а на практиці затверджено соціальну рівність його членів. Досягається це не тільки знищенням експлуататорських класів, але й перетворенням в минулому експлуатованих класів — робітників і селян. Докорінні зміни в класах соціалістичного суспільства виявляються в зовсім новому становищі їх у системі суспільного виробництва (соціальна природа класу) і у всій системі суспільних відносин (соціальне обличчя класу). У цьому розумінні про них можна говорити як про нові класи. Збереження поділу суспільства на такі суспільні утворення, як класи, свідчить про те, що при соціалізмі ще не досягнута повна соціальна рівність, встановлення якої є завданням комунізму. З цього боку класи являють собою залишкове явище старого суспільства. Класи при соціалізмі не є класи у прямому розумінні цього слова, оскільки усунуто їх антагоністичну сутність. У зв'язку з цим здається цілком справедливим називати соціалістичні класи напівкласами, зникаючими класами [див. 6; 7; 8; 9].

Із сказаного вище випливає, що в реальній радянській дійсності відбуваються зовсім інші, ніж це зображують буржуазні теоретики, процеси: не боротьба між соціалістичними класами, а їх співробітництво, не пролетаризація селянства і поглинання його робітничим класом, а їх взаємозближення.

Багато французьких дослідників радянського суспільства 60-х років, порівнюючи його з дореволюційним, звертають увагу на величезні успіхи у справі перетворення цього суспільства.

Інакше діяти вони не можуть, бо це означатиме неприховану заяву про свою наукову несумлінність.

Проте, при оцінці рівня розвитку радянського суспільства вважається, що воно стало лише «сучасним» (тобто за рядом ознак подібним до капіталістичного. — М. С., А. Д.). Що ж до справжнього соціалістичного суспільства, то це, мовляв, справа можливої перспективи [див. 17, с. 142].

Такий висновок, така характеристика розвинутого соціалістичного суспільства повинна стати містком, перекинувши який, можна досліджувати радянську суспільну систему крізь призму закономірностей розвитку, властивих соціальній структурі і характеру взаємовідносин класів та соціальних груп сучасної Франції. Найбільш повно це виявилось в методах вивчення проблем радянського колгоспного селянства.

Аналізуючи становище селянства в СРСР в розглядуваний період, Р. Дюмон проголошує: «У даний час колгоспник з усіх поглядів є в Радянському Союзі останнім з пролетаріїв» [12, с. 306].

Оголошення теорії наукового «комунізму» ворожою за своєю природою для селянства, оскільки комуністи намагаються пролетаризувати селянство, не є новим. Буржуазні теоретики Франції, як і інших країн Західної Європи, давно використовували цей засіб, силкуючись перешкодити зміцненню союзу робітничого класу з селянством — цього вирішального фактору в боротьбі за побудову нового суспільного ладу. Усвідомлюючи значення цього союзу та його місце в лєнінській теорії соціалістичної революції, апологети капіталізму намагаються викликати в селянства недовір'я до соціалізму, зберегти цей клас у сфері впливу буржуазії. У своїх висновках про так звані «тайні задуми» комуністів щодо селянства вони виходять із спотвореного тлумачення марксистсько-лєнінської теорії аграрного питання та окремих висловлювань засновників наукового комунізму. У вітчизняній літературі вже доводилася теоретична неспроможність спроб таких відомих буржуазних вчених антикомуністів, як Д. Мітрані і І. Сендерса (США), Вітфогеля (ФРН) та ін. показати, що для будівництва нового суспільного ладу марксистсько-лєнінська доктрина передбачає спочатку «перетворити селян на пролетаріїв» [див. 10, с. 226—231]. Сьогодні ідея пролетаризації селян при соціалізмі не згасла, хоч і розвивається в «новому виданні». Новизною є те, що до аналогічних висновків тепер приходять не стільки з різних теоретичних побудов, скільки шляхом аналізу, точніше, перекручення радянської дійсності, практики соціалізму. Обставиною, покликаною зміцнити доказовість висловлювань французьких радянологів, є їх посилення на «власні спостереження» життя селян в Радянському Союзі.

В останні роки в нашій країні опубліковано багато досліджень з проблем соціально класової структури радянського су-

спільства, а також з питань розвитку колгоспного селянства. Глибоке і всебічне розкриття зміни природи і соціального обличчя цього класу, закономірностей його розвитку доводить наукову необгрунтованість буржуазних та реформістських теорій про шляхи й тенденції розвитку селянства. Але це не виключає необхідності аналізу сутності ворожих марксистові поглядів з даної проблеми.

У межах невеликої статті важко дослідити всю систему доказів Р. Дюмона та його колег, їх оцінку становища колгоспного селянства за умов розвинутого соціалізму. Вкажемо тільки на окремі положення, що виразно виявляють антинауковий підхід до встановлення соціальної природи радянського колгоспного селянства.

Найважливішою рисою соціальної характеристики пролетаріату як класу є відсутність у нього власності. Буржуазні теоретики переконані і намагаються переконати в цьому інших, що колгоспне селянство в СРСР не є власником. Р. Дюмон у книзі «Радгосп, колгосп, або проблематичний комунізм», висвітлюючи економічне становище селянства царської Росії, зазначає: «Селянин царського часу пригнічувався поміщиком і чиновником, експлуатувався торгівцями, часто страждав від недоїдання... У селянина були найвідсталіші знаряддя праці, а у багатьох не було навіть тяглової худоби; все ще широко застосовувалися дерев'яні сохи і борони. Саме з таким людським матеріалом, яким був цей селянин, взутий в лапті (чи просто в бересту)... Радянський Союз приступив у 1917 році до здійснення модернізації свого сільського господарства» [12, с. 27, 28]. Але це, за словами Р. Дюмона, не пролетарій, він стає таким тільки з побудовою розвинутого соціалістичного суспільства. Трохи нижче, правда, Р. Дюмон застерігає, що колгоспнику «через наявність у нього скромної особистої власності та сумнівного права на співволодіння колективною власністю відмовлено у званні пролетарія» [12, с. 306], але це застереження не змінює суті позиції його автора. Коли виходити з логіки Р. Дюмона, то об'єктивно впливатиме, що за роки Радянської влади життя селян погіршалося: вони стали пролетаріями, втративши власність навіть на ті примітивні засоби виробництва, якими вони володіли до революції як дрібні приватні власники. Звичайно, ні Р. Дюмон, ні ті, хто поділяють його позицію, таких абсурдних висновків не роблять. В тому, що колгоспне селянство не є власником засобів виробництва, читача переконують дещо інакше, шляхом заперечення колективного характеру колгоспно-кооперативної власності. Так, економіст М. Лавінь в роботі «Радянська і європейські соціалістичні економіки» стверджує, що оскільки «праворозпорядження кооперативним добром належить установам, воно (кооперативна сільськогосподарська власність. — М. С., А. Д.) не може розглядатися як спільна власність членів кооперативу» [19, с. 13]. Намагаючись провести

думку про колгоспно-кооперативну власність як різновид державної власності, М. Лавінь не обґрунтовує цю думку посиланнями на законодавчі акти. І це не випадково. Державі ніколи не належало раніше і не належить сьогодні право розпорядження колгоспною власністю. Досить ознайомитися з Примірним Статутом колгоспу — основним правовим документом, що регулює діяльність колективів колгоспників, щоб переконатися в справедливості сказаного. У статті 13 Статуту прямо говориться: «Право розпорядження майном і грошовими коштами колгоспу належить тільки самому колгоспу — його органам управління». Отже, не державні установи розпоряджаються колгоспним майном, а самі колгоспники через свої органи — загальні збори членів колективу, а в період між зборами — правління, обране ними.

Таким чином, право, до якого апелюють буржуазні вчені, не тільки не підтверджує характеристики радянського селянства як пролетаріату — класу, позбавленого власності, — але й заперечує її.

Разом з тим було б неправильним звинувачувати буржуазних вчених у недостатньому знанні радянського колгоспного права. Їх суперечність з радянським законодавством є цілком закономірним результатом, одним з виявів ненауковості вихідної передумови дослідження — правової концепції власності. Слід зауважити, що буржуазні вчені спеціально не відводять місця для висвітлення реальних відношень не тільки соціалістичної, але й капіталістичної власності. Оскільки їх роботи призначені переважно для «внутрішнього споживання», то в цьому немає потреби. Читачеві, який живе за умов капіталізму і знає його основні підвалини, зміст поняття «власність» не здається складним. Це поняття знайшло офіційне затвердження у діючому Французькому цивільному кодексі 1804 р. (Кодексі Наполеона). «Власність, — вказує стаття 544 цього кодексу, — є право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином» [20, с. 153].

Соціальна природа радянського колгоспного селянства характеризується перш за все тим, що цей клас є власником засобів виробництва. Колгоспники, як і робітники, в соціалістичному суспільстві не відчужені від засобів виробництва. Якщо в буржуазному суспільстві класова капіталістична власність рухається в протилежності між капіталом і найманою працею [1, т. 4, с. 422] і тому є основою класової протилежності, відносин експлуатації та соціального гноблення, то при соціалізмі такий рух власності припиняється і встановлюються відносини фактичної соціальної рівності.

Колгоспне селянство — клас власників. У 1970 р. колгоспна система в СРСР мала в своєму розпорядженні 357,1 млн. га землі, в тому числі 209,3 млн. га сільськогосподарських угідь [5, с. 291], а також неподільних фондів в основних і оборотних

засобах на суму 60,0 млрд. крб. [там же, с. 382—383]. Як власник засобів виробництва колгоспи привласнюють створюваний тут готовий продукт. Крім того, колгоспне селянство є власником державних засобів виробництва, але відношення цього класу до загальнонародної власності специфічне і опосередковане колгоспною формою привласнення.

Твердження Р. Дюмона, М. Лавінь та їх численних колег про те, що колгоспна власність не є колективною формою соціалістичної власності, свідчать про нерозуміння (або небажання зрозуміти) соціальної сутності колгоспного привласнення засобів виробництва. Специфічність колгоспно-кооперативної власності виявляється в двоєдиному змістові. Колгоспна власність, на відміну від державної форми, є колективною формою привласнення. Але це тільки одна її сторона. Інша полягає в наявності у колгоспної власності елементів загальнонародного привласнення. Колгоспний сектор — це частина всього суспільного соціалістичного виробництва, кооперативні господарства тисячами ниток вплетені в живу тканину соціалістичного виробництва. Така діалектика відносин колгоспної власності є незрозумілою для буржуазного дослідника, або він свідомо не визнає її, оскільки вона підриває основу його теоретичних висновків.

Саме завдяки тому, що клас колгоспників є власником засобів виробництва, він реалізує найважливішу соціальну функцію суспільної організації праці. Це знаходить конкретне втілення в плануванні колгоспного виробництва. Воно, з одного боку, характеризується тим, що колгоспне виробництво на основі єдиних народногосподарських планів включається в єдину господарську систему, а з другого, тим, що плани виробничо-господарської діяльності обговорюються і затверджуються в самих колективних господарствах. При цьому виявляється важлива закономірність, яка полягає в тому, що неухильно зростає самостійність кооперативних господарств у вирішенні всіх виробничих питань. Це конкретно проявляється в зміні планування колгоспного виробництва, удосконаленні системи державних закупок сільськогосподарської продукції, в зміцненні принципу еквівалентності обміну між державним та колгоспним виробничим секторами, в зміцненні господарського розрахунку в колгоспах.

Соціальна природа колгоспного селянства також відзначається способами одержання і розмірами доходу. Колгоспники, як і всі трудівники соціалістичного суспільства, реалізують соціалістичний принцип розподілу. Головну частину доходів кожна колгоспна сім'я одержує від суспільного господарства залежно від кількості і якості затраченої праці. Деякі особливості в реалізації соціалістичного принципу розподілу в межах колгоспної системи поступово усуваються шляхом посилення принципу гарантійності оплати праці колгоспників, подолання

відмінностей в рівні оплати праці трудівників державного і кооперативного секторів, а також в межах останнього, поліпшення структури доходів колгоспників за рахунок збільшення частки надходжень від суспільного господарства. На ґрунті неухильного піднесення колгоспного виробництва і розвитку відносин кооперативного привласнення соціалістичний принцип розподілу реалізується для колгоспного селянства все більш послідовно.

Важливу роль в цьому відіграє соціальна політика Комуністичної партії і Радянської держави. Ця політика протягом багатьох десятиріч впливає з програмних положень нашої партії про те, що метою соціалізму є все більш повне задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб народу шляхом безперервного розвитку і удосконалення суспільного виробництва [4, с. 39; 4а, с. 13] а також із важливішого положення, сформульованого В. І. Леніним на V Всеросійському з'їзді Рад про те, що «соціалістична революція несе рівність для всіх трудящих мас; несправедливо, коли кожний міський робітник одержує більше, ніж середній селянин, який не експлуатує чужої праці шляхом найму або спекуляції» [2, т. 27, с. 472].

У даний час реальні доходи колгоспного селянства порівняно з робітничим класом зростають швидше, особливо в останні роки. Протягом 1913—1970 рр. коефіцієнт збільшення реальних доходів порівняно з робітниками становив 1,5 [5, с. 68]. За період 1965—1970 рр. оплата праці в колгоспах підвищувалася в 1,6 раза швидше, ніж на державних підприємствах. З таким же випередженням відбуватиметься зростання оплати праці колгоспників порівняно з заробітною платою робітників і службовців у дев'ятій п'ятирічці [3, с. 266].

Отже, такі найважливіші критерії класу, як відношення до засобів виробництва, роль в суспільній організації праці, способи одержання і розміри доходу, характеризують соціальну природу колгоспного селянства як соціалістичну тобто таку, що втілює в собі фактичну соціальну рівність. Дальше просування цього класу до комунізму означає не перетворення його в робітничий клас, а зближення з ним на основі подолання класових відмінностей і поступового формування загальносоціальних рис, якими характеризуватимуться трудівники безкласового комуністичного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, 4.
2. Ленін В. І. Твори, т. 27.
3. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. Політвидав України, К., 1971, 360 с.
4. КПРС в резолюціях, рішеннях з'їздів і пленумів ЦК. Політвидав УРСР, К., 1954, ч. 1, 781 с.
- 4а. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, 126 с.
5. Народное хозяйство СССР в 1970 году. Стат. ежегодник. «Статистика», М., 1971, 823 с.

6. Аитов Н. Изменение социальной природы и классовых особенностей крестьянства. — Социология в СССР. т. 1. «Мысль». М., 1965, с. 363—390.
7. Глезерман Г. Исторический материализм и развитие социалистического общества. Политиздат, М., 1967, 304 с.
8. Белых А. Политическая организация общества и социалистическое управление. Изд-во ЛГУ, Л., 1967., 215 с.
9. Сазонов М. І Зміна соціальної природи селянства СРСР. Вид-во ХДУ, Харків, 1972., 250 с.
10. История советского крестьянства и колхозного строительства в СРСР. М., 1963, 448 с.
11. Caire (Guy), „L'agriculture, facteur de freinage de la croissance soviétique“, Revue Tiers-Monde, t. VIII, avril—juin 1967 No. 30, p. 303—326.
12. Dumont (René), Sovkhoz, kolkhoz ou le problématique communisme, Paris, Le Seuil, 1964, 380 p.
13. Kerblay (Basile), „Les relations agriculture—industrie dans le développement soviétique“, Revue Tiers Monde, t. VIII, avril—juin 1967, No. 30, p. 327—347.
14. Kerblay (Basile), „L'URSS: Du mir aux agrovilles“, Terr paysans et politique, t. 1, Paris, 1969, p. 276—312.
15. Chombart de Lauwe (Jean), Les paysans soviétiques, Paris, Le Seuil, 1961, 427 p.
16. Garrigou-Lagrange (André), Systèmes et structures, Paris, 1971, 441 p.
17. Albertini J. - M., Capitalismes et socialismes à l'épreuve, Paris, 1970, 304 p.
18. „L'Humanité“, 1970, le 5 février.
19. Lavigne (Marie), Les économies socialistes soviétique et européennes, Paris, 1970, 511 p.
20. Французский гражданский кодекс. 1804 года. Юриздат НКЮ СССР. М., 1941, 471 с.

М. Ф. НІКОЛАЄВСЬКИЙ

ДУХОВНИЙ КЛІМАТ ІНЖЕНЕРНОГО КОЛЕКТИВУ І ДЕЯКІ ШЛЯХИ ЙОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ

Для сучасного етапу розвитку нашої країни — зрілого соціалізму — характерні комплексний підхід до розвитку продуктивних сил і соціальних процесів, сміливе, творче і в той же час науково обгрунтоване новаторство на виробництві і в суспільному житті, всебічне врахування і реалізація можливостей та джерел, що дозволяють прискорити рух нашого суспільства до комунізму. І тому цілком закономірно зростає увага до вивчення та використання різних позаекономічних факторів стимулювання високопродуктивної творчої праці, зокрема морально-психологічних моментів, котрі виникають за умов спільної трудової діяльності. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові вказується, що найважливішою ділянкою своєї багатопланової діяльності ЦК вважає створення такої моральної атмосфери в нашому суспільстві, яка б сприяла утвердженню в усіх ланках суспільного життя, в праці й побуті шанобливого і дбайливого ставлення до людини, чесності, вимогливості до себе та інших, довір'я в поєднанні з суворою відповідальністю, духу справжньої товариськості [2, с. 96—97].

Можна назвати кілька причин, що сприяють підвищенню актуальної значущості такого зацікавленого ставлення. По-перше, здоровий, духовний клімат трудового колективу — обов'язковий елемент і важлива підойма у формуванні високоїдейних, всебічно розвинутих особливостей. По-друге, соціально-економічні й психологічні дослідження свідчать, що оздоровлення суспільної обстановки в колективі може викликати значне підвищення продуктивності праці (до 20—30%). По-третє, і на це звертається увага в доповіді Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «психологія людини переробляється куди повільніше, ніж матеріальні основи її життя» [3, с. 39]. Психологічна інерція, на якій позначається активний вплив морально-етичних, культурно-естетичних і просто побутових щоденних індивідуальних реакцій членів колективу на якесь виробниче нововведення, викликаних якісним зрушенням в його соціальній життєдіяльності, може стати гальмом у розвитку колективу. Це з одного боку. А з другого, духовна обстановка спільної праці, що є не тільки похідним, вторинним явищем, а й одночасно стійкішим, сприяє закріпленню прогресивних традицій і норм, немовби «програмує» їх і дозволяє використати в інших ситуаціях.

Закономірно, що різні елементи і ланки складного за своєю структурою механізму керівник — клімат колективу — ефективність виробництва активно досліджуються в нашій соціально-економічній, правовій, філософській і суспільно-політичній літературі, широко дискутуються на теоретичних конференціях і в періодичній пресі. У плані соціологічного аналізу складових духовного клімату, що виникає в процесі спільної трудової діяльності дослідницьких і проектних колективів, багато вже зроблено.

Виявляються і деякі розходження в аналізі окремих елементів клімату трудового колективу як цілісного стану. Насамперед це стосується понятійного апарату. В літературі як тотожні можна зустріти такі визначення: «соціально-психологічний», «трудовий», «моральний» клімат колективу і різні комбінації з цих та інших слів, що не зовсім правомірно. Адже термін «соціально-психологічний» має більше, ніж інші, так би мовити, «зовнішнє» смислове навантаження, бо вказує на особливості формування громадської атмосфери в колективі залежно від характеру його соціальної життєдіяльності. Але для даного колективу — це та сукупність соціально-психологічних особливостей, що складаються об'єктивно. Термін «трудовий» майже не розкриває формування здорового мікроклімату, бо всі елементи останнього є похідними від характеру і змісту трудової діяльності. Визначення «моральний» характеризує стан, що виникає в момент переплетення індивідуальних, групових і громадських оцінок широкого соціального середовища, але не охоплює їх компонентів.

Коли до психологічних, моральних елементів додати культурно-естетичні і в цілому ідеологічні, то виникає більш емний стан, який можна характеризувати словом «духовний».

Аналіз показує, що практичні працівники і активісти — суспільники, як правило, під здоровим мікрокліматом розуміють такий взаємовплив членів трудового колективу, який виключає конфліктні ситуації і по вертикалі (керівник—підлеглий), і по горизонталі (керівник—керівник, рядовий—рядовий). Деякі філософи і соціологи, які мікрокліматом вважають якісні відтинки всіх типів спілкування членів колективу, стверджують, що на основі таких моментів, як доброзичливість, спільність інтересів і нахилів «між людьми виникають лінії контактів, які утворюють психологічну структуру колективу. Рівень її розвитку і емоційне забарвлення вияву цих стосунків відтворює те, що називають у соціальній психології морально-психологічним кліматом колективу» [4, с. 237].

На наш погляд, до таких трактувань слід додати оціночний елемент, що означає рівень прийняття кожним індивідом всіх структурних складових соціального життя колективу.

Подібний підхід, коли він спирається на послідовний порівняльний аналіз превалюючих у даному колективі і домінуючих в широкому соціальному середовищі, наприклад, у суспільстві, ідейно-політичних і духовних норм та цінностей дає змогу кожного разу розглядати духовний мікроклімат у двох напрямках: 1) досліджувати рівень і мотиви схвалення кожним загальноприйнятими норм, традицій, цінностей і взаємовідносин, ступінь готовності дотримуватися їх, самооцінку членами колективу своєї взаємодії з останнім і зворотний зв'язок — оцінку колективом гідності і вкладу кожного члена і т. д.; 2) оцінювати ідейний та соціальний рівень, на якому формується і «функціонує» клімат.

Тут виключається можливість кваліфікувати як здоровий мікроклімат безконфліктну взаємодію на основі низьких стандартів. Крім того дається правильна об'єктивна оцінка «подразникові» зовні здорової атмосфери, якщо одна людина або меншість виступає проти більшості з позицій вищих ідеологічних норм.

Отже, духовний клімат як цілісний, якісно визначений стан кожного соціального життєдіяльного колективу, являє собою єдність таких характеристик:

З одного боку, це — взаємовплив інтелектуальних, емоційних і вольових імпульсів та дій, що створюють специфічний у кожному конкретному випадку інтегрований стиль, культурно-моральну атмосферу спільної діяльності.

З другого боку, в змістовій основі духовного мікроклімату знаходиться діалектична сукупність реакцій членів колективу (на рівні особистих оцінок і практичних дій), викликаних цим, на перший погляд, зовнішнім і автономним, з точки зору інди-

віда, стилем, що відповідає досягнутому рівневі спільної діяльності з позицій культурно-ідеологічної і морально-психологічної сфер індивідуальної свідомості членів колективу.

Кожний трудовий колектив, будучи складним суспільним організмом, керує значною частиною соціальної діяльності своїх членів через певні підйоми, і в певному обсягу. Такими підйомами, як правило, є система заохочень, санкцій і традицій, а обсягом — професіональна (виробнича), духовна (виховна) і громадська (розвиток соціальної активності) сфери. Вирішальною є, звичайно, виробнича сфера: що зумовлює «певний вид... життєдіяльності..., певний *спосіб життя*» [1, т. 3, с. 19]. Проте, і у виробничій сфері є основні напрямки, що інтегрують всю специфіку професіональної праці кожної конкретної категорії трудящих і «акумулюють» значний обсяг каталізаторів трудової активності.

Метою соціологічного дослідження, проведеного нами у 1971—1972 рр. в шести інженерних колективах (два науково-дослідні й два проектні інститути, два заводських конструкторських бюро), що охопило 583 спеціалістів, було виявлення деяких елементів системи керівник — колектив, а також вивчення впливу управлінської діяльності керівника первинного інженерного колективу (групи або неподільного відділу) на духовний клімат.

У процесі дослідження виявилось, що, по-перше, для більшості спеціалістів (їх чистка зростає в міру фізичного й професіонального «змужніння») не існує якихось напружених стосунків у колективі. Вони сприймають норми цього колективу і працюють для його успішного функціонування. По-друге, рівень «вписування» інженера в колектив залежить від його громадської активності, що, безумовно, посилює вплив колективу на соціальну поведінку його членів.

Все це свідчить про великий обсяг практичної організаційно-виховної діяльності керівника і в одночас визначає вимоги до формування управлінського стилю. Стиль керівника це насамперед певний підхід, що полягає в сукупності різних форм і засобів практичного впливу на всі сторони соціального управління колективом. Стильова структура зумовлена суттю, характером і змістом усієї управлінської діяльності.

Можна вважати, що в стилі й методах керівника виявляється цілісна і складна взаємодія умов матеріального життя у всіх суспільних відносинах, сприйнятих через управлінські відносини. В більшості інженерних колективів 90—92% рядових спеціалістів прагнуть знайти в авторитетному (безпосередньо своєму) керівникові дослідника чи проектувальника з високою професійною ерудицією, своєрідного «генератора ідей», людину, здатну викликати творче «напруження» в колективі. Високо ціняться в такому середовищі усвідомлення керівником важливості своєї роботи і відповідальності за доручену ділянку, любов до

професії і велика особиста захопленість інженерною справою. У верхній частині шкали цінностей перебувають увага керівника до підлеглих, причому не просто в «людському» аспекті, хоч це так важливо, а й з точки зору умов виявлення рядовими працівниками своєї індивідуальності, заохочення їх ініціативи у розв'язанні технічних завдань і наукових проблем.

У соціальній діяльності спеціалістів названої категорії органічно поєднуються дві сторони: *«оброблення природи людьми»* і *«оброблення людей людьми»* [1, т. 3, с. 33]. Цей тип працівника можна кваліфікувати як напіворганізатора, напіввиконавця.

Не беручи до уваги ідеального працівника (більшість спеціалістів розуміють його правильно), ми прагнули виявити співвідносну оцінку різних якостей стилю керівника, щоб визначити практичні завдання з метою оздоровлення інженерних колективів.

Які ж елементи в кліматі як цілісному стані потребують першочергового вдосконалення? На які сфери слід насамперед спрямувати оздоровчий вплив стилю керівника?

Виявилося, що тільки 6—7% спеціалістів духовну сферу свого колективу вважають практично бездефектною. Решта опитуваних зробила зауваження, категоричність яких оцінювалася за десятибальною системою.

Табл. 1 відбиває як демографічну структуру оцінок, так і структуру їх за посадами. Порівняння «вертикальних» даних свідчить, що всі категорії спеціалістів віддали перевагу стилям 2 і 4. Причому всі спеціалісти, за винятком молодіжної групи, найвище оцінили стиль 2. Значить, професіональна ерудиція відіграє велику роль у формуванні духовного клімату. У первинному інженерному колективі існує відносно небагато можливостей для службового зростання. І коли інженера призначили груповодом, то його професіональний авторитет має бути і загальновизнаним (це підтверджують оцінки стилів 1 і 2), і обов'язково реалізованим в особистому прикладі: «стрибок» в оцінках від стилю 1 до 2.

Звідси випливає необхідність втілення в життя принципового диференційованого підходу до оцінки трудового внеску рядових і керівних спеціалістів. Робити це треба «публічно, гласно, щоб люди знали не тільки про тих, хто працює з повною віддачею сил, але й про тих, хто працює з холодком, без напруження» [3, с. 36].

Велике значення для оздоровлення духовного клімату має реалізація виховних функцій керівника (див. табл. 2). На прикладі Харкова видно, що в цьому питанні за останні роки відбулися помітні зрушення. У 1971—1972 рр. до системи політико-теоретичного навчання було залучено 76—80% спеціалістів «Діпросталя», «Промбудніпроекту», «Південдіпроцементу». Майже всі залучені є керівниками груп [5].

Таблиця 1

Бальна оцінка впливу стилів керівництва на духовний клімат первинного колективу (виходячи з 5 балів)

Зміст стилю	Оцінка, яку дали спеціалісти					
	Керівні працівники	Рядові	до 30 років	31—40 років	41—45 років	понад 50 років
1. Категоричний вимогливий (тут і взагалі назви умовні). Вольовий, енергійний керівник. Знаючий спеціаліст. Рішення приймає самостійно, вміє нав'язати свою волю підлеглим. Завжди об'єктивно оцінює результати праці членів колективу, регулярно і з достатньою гласністю підбиває підсумки, прагне заохочувати тих, хто відзначився. З підлеглими ввічливий, але, байдужий до їх непрофесійних турбот, витримує дистанцію з рядовими працівниками.	3,38	3,34	3,0	3,55	3,38	3,0
2. Особисто вимогливий. Властиві ті ж самі риси, що й для попереднього. Характерні підвищена вимогливість до себе, прагнення бути прикладом у трудовій і громадській діяльності.	4,25	4,08	4,07	4,05	4,39	4,0
3. Координаційний стиль. Ерудований спеціаліст, «генератор ідей», має великий авторитет у своїй галузі. Багатьма обставинами життя колективу не цікавиться, залишаючи це право заступникам. З усіма добрий, ввічливий. В міру активний у громадському житті. До особистих переживань членів колективу байдужий і допомагає неохоче.	2,96	2,87	2,87	3,14	2,63	1,21
4. Непрямо авторитетний. Керівник, що не є першим авторитетом, як спеціаліст. Не дуже енергійний, але діловий, завжди прагне знати більше. Охоче, без помітних заздрощів прислухається до обдарованіших, хоч і нижчих за посадою колег. Завжди уважний до підлеглих і з готовністю допомагає. Бере участь у громадському житті колективу і заохочує до цього рядових спеціалістів.	3,42	4,06	4,15	3,41	4,0	3,81
5. Колегіальний. Як спеціаліст-керівник — один з найавторитетніших	1,78	1,58	1,69	1,59	1,87	1,94

Зміст стилю	Оцінка, яку дали спеціалісти					
	Керівні працівники	Рядові	до 30 років	31—40 років	41—45 років	понад 50 років
у колективі, проте нерішучий. Завжди радиться з усіма членами колективу, але не вміє бути наполегливим у проведенні виробленої лінії. Не має організаторської послідовності, тому багато хороших починань не доводиться до кінця, що знижує творчий тонус колективу. Відстані з рядовими спеціалістами не дотримується. З ним можна поговорити відверто, але не більше.						

Грунтовне дослідження ідеологічної діяльності науково-інженерних працівників наукових та проектно-конструкторських організацій Харкова виявило таку розстановку ідеологічного активу: керівні працівники (від груповода і вище), становлячи 13,5% загальної кількості працівників, виконували 35,6% доручень, старші наукові працівники — відповідно 5,7—10, рядові — 80,8—54%. Усну пропагандистську роботу виконувала третина керівних кадрів, чверть старших наукових працівників і тільки восьма частина рядових інженерів [5]. Існує певна диференціація і безпосередньо в колективах. Аналіз цієї роботи в «Укрдіпропроекті» та «Діпрозаводтранс» показав, що відповідно 28 і 21% керівних працівників взагалі не мають постійних партійних доручень, а в сфері ідеологічної діяльності зайнято тільки 50% [5]. Тому доцільно вже тепер залучати керівників до традиційних форм участі у виховній роботі і одночасно шукати нові, ефективніші методи. Активніша участь їх у виховній роботі, послідовніше спілкування з членами колективу утворюють своєрідний місток між теоретичними знаннями і їх ефективним застосуванням. Такі контакти підвищують авторитет керівника і знімають здебільшого штучні «відцентрові» тенденції в колективі, поліпшуючи його духовний клімат. Крім традиційних форм участі керівників у виховній роботі (лекції, доповіді) в колективі «ВНДПІЧорметенергоочистка» практикується метод, який умовно можна назвати «ідеологічними оперативками». Це не що інше, як наповнення ідеологічним змістом нарад керівників підрозділів інституту, що проводяться під керівництвом директора. Тут керівники звітують про виховну роботу, як і про інші аспекти своєї діяльності. Звичайно, не все в цій, по суті, експериментальній формі досконале. Головне в тому, щоб не підміняти діяльність громадських організацій,

Напрямки вдосконалення стилю керівника

Зміст напрямків	Процент спеціалістів, що вказали на той чи інший напрямок					
	Керівні працівники	Рядові інженери	до 30 років	31—40 років	41—50 років	понад 50 років
Керівник повинен мати хоч би мінімум знань з педагогіки і соціальної психології	35,6	46,8	46,7	45,2	41,7	49,8
Він мусить бути високоідейним, мати ерудицію і авторитет в естетичній сфері	51,8	48,2	53,2	46,4	58,2	40,4
Для керівника обов'язкове чітке знання системи заохочувальних заходів, психологічних аспектів заохочення, розуміння послідовності різних прийомів	54,9	50,7	40,0	61,2	50,0	50,3
Те саме слід сказати і про систему санкцій, якими одні керівники користуються стійко і щедро, інші дуже неспішно	12,8	25,0	17,8	13,1	28,4	14
Щоб відчувати колектив, тонус його трудового і громадського життя, керівник систематично мусить проводити виховну роботу, обов'язково виконуючи одне з доручень у сфері ідеології	42,0	17,3	20,6	25,8	50,0	33,0

знайти оптимальний розподіл ролей, що сприятиме підвищенню відповідальності адміністрації за виховання колективу і поліпшення функцій громадських організацій. У Науково-дослідному інституті металів успішно застосовуються «запрограмовані» на значну перспективу (до 1—2 років) зустрічі керівників адміністративних органів і громадських організацій (чотирикутник інституту) з колективами структурних підрозділів [5].

Ми розглянули тільки деякі елементи складної і багатопланової проблеми, якою є система важелів впливу керівника первинного колективу на оздоровлення його духовної атмосфери. Дослідження свідчить, що в системі керівник — колектив є багато позитивного, але виявлено і чимало невикористаних можливостей. Перед громадськими організаціями науково-дослідних та проектних колективів XXIV з'їздом КПРС поставлено відповідальне завдання створити справді творчу обстановку; атмосферу сміливого пошуку, плідних дискусій, товариської ви-могливості [2, с. 99].

Вдосконалення духовного клімату — складова частина на шляху вирішення цього завдання, тому, природно, вона актив-

но розробляється сьогодні і, безумовно, потребуватиме ще більшої уваги в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3.
2. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. Політвидав України, К., 1971, 370 с.
3. Брежнев Л. И. О пятидесятилетии Союза Советских Социалистических республик. — «Коммунист», 1972, № 18, с. 3—42.
4. Правовые и социально-психологические аспекты управления. Кн. 2-я. М., «Знание», 1972, 320 с.
5. Поточний архів Харківського Обкому КП України. Матеріали відділу пропаганди і агітації. 1971—1973 рр.

Л. Л. ТАРАСОВА

ЛЕНІНСЬКІ ПРИНЦИПИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ

Підвищення ролі культурно-освітньої роботи на сучасному етапі є історичною закономірністю. Це пояснюється цілим рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів, зокрема тим, що створення матеріально-технічної бази і формування суспільних відносин комунізму не можливі без технічного прогресу і духовного зростання членів суспільства.

Дальший розвиток і удосконалення соціалістичних суспільних відносин на шляху переростання їх в комуністичні створюють необхідні передумови для всебічного і гармонійного розвитку людської особистості. Як вказував Л. І. Брежнев, «без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий» [3, с. 94]. Але самі по собі ці відносини ще не виховують комуністичної свідомості. Тут потрібне втручання держави, яка під керівництвом Комуністичної партії проводить всю виховну, в тому числі культурно-освітню роботу в масах.

Сьогодні, як ніколи, актуальними є ленінські принципи культурно-освітньої роботи, що потребують класового підходу до питань виховання, тісного зв'язку з життям, принципової лінії у вихованні трудящих в дусі політичної свідомості й комуністичного ставлення до праці.

В. І. Ленін розглядав культурно-освітню роботу як важливу складову частину ідеологічної діяльності партії. «В партійній роботі, — вказував він, — ми виробили свої навички широкого впливу на маси, але їх треба з'єднати з методами культурно-освітніми» [2, т. 28, с. 401].

Перед культурно-освітньою роботою В. І. Ленін ставив завдання піднести свідомість мас, виробити у них матеріалістичний світогляд, виховати в дусі комуністичної моралі. Для цього необхідно було залучити до активного політичного життя багатомільйонні маси трудящих, допомогти їм працювати із знанням справи і свідомо. Треба було роз'яснити політичну обстановку, пропагувати ідею радянської державності, нести в маси більшо-

вицьке слово, вселити впевненість у своїх силах і здібностях, довести робітникам і селянам, що вони можуть самостійно будувати суспільне і державне життя.

Виходячи з цих складних завдань, В. І. Ленін попереджав культурспрацівників, що ставитися до них треба серйозно, не поспішаючи. Він вчив, що «культурне завдання не може бути розв'язане так швидко, як завдання політичні і воєнні» [2, т. 33, с. 53]. Тут необхідно виявити «найбільшу впертість, наполегливість та систематичність» [2, т. 33, с. 53].

Принципи культурно-освітньої роботи, глибоко і всебічно розроблені вождем партії, знайшли відображення діяльності установ культури вже в перші роки їх існування, були перевірені багатим досвідом соціалістичного будівництва.

Найголовнішим принципом культурно-освітньої роботи В. І. Ленін вважав комуністичну ідейність і партійність. Він понад усе ставив партійність, вимагав проводити її в життя принципово, щоб вона виявлялася, не на словах, а на ділі.

Буржуазні ідеологи говорили про безкласовий характер освітньої роботи. Правоопортуністичне керівництво ВЦРПС на чолі з Томським у перші роки Радянської влади недооцінювало політичну пропаганду, спрямовуючи основну увагу на проведення різних розважальних заходів. Воно намагалося виправдати свою лінію тим, що лекції і бесіди як форма культурно-освітньої роботи, нібито, «застаріли». Подібні заяви були спрямовані на применшення ролі культурно-освітніх заходів, на проповідь теорії аполітичності, безпартійного культурництва.

В. І. Ленін гостро викривав фальшивість буржуазного лозунгу «аполітичності» освіти. За проголошенням безпартійності, вчив він, звичайно приховується прагнення створити видимість нейтральності, а будь-який перехід на так названі «нейтральні позиції» слід розглядати, як перехід на певні класово-партійні позиції, бо абсолютна свобода є буржуазною або анархічною фразою. В. І. Ленін вказував на те, що партійність є вираженням високорозвинених класових відносин; партійність — ідея соціалістична, а безпартійність — ідея буржуазна.

На початку 20-х років також спостерігалися спроби відокремити політичну роботу від культурної, що фактично зводилося до ліквідації культурно-освітньої роботи. Партія і державний орган керівництва культурно-освітньою роботою — Головполітосвіта на чолі з Н. К. Крупською вели боротьбу з цими ліквідаторськими «теоріями». У циркулярі від 16 листопада 1921 р. «Про політико-освітню роботу» ЦК партії пропонував зміцнювати зв'язок комуністів із закладами культури, що здійснювали державну пропаганду комунізму. Велике значення мали статті Н. К. Крупської «Взаємовідносини між парткомками і політосвітами», «Чи треба існувати політосвітам...», в яких вона розвінчує тенденції до ліквідації культурно-освітньої роботи і підкреслює тісний зв'язок партії з останньою. «Політосві-

та — не якийсь орган, що конкурує з партійною організацією, це службовий орган партії, і ті партійні організації, які не зуміли піднести роботу політосвіти на належну висоту, або не розуміть завдань партії в період диктатури пролетаріату, або малоактивні, малопрацездатні» [6, т. 7, с. 86].

Борючись за послідовне втілення в життя принципів партійного керівництва культурно-освітньою роботою, В. І. Ленін виступав проти тих демагогів, які вимагали відгородити діяльність культурно-освітніх установ від партійного і державного контролю, різко критикував шкідливі «ідеї» керівників Пролеткульту про «автономне» існування.

Особливо чітко думку про партійність масової політико-освітньої роботи В. І. Ленін висловив на I Всеросійській нараді політосвіт 3 листопада 1920 р., присвяченій завданням Головополітосвіти: «Насамперед у роботі цього органу, — підкреслював він, — мусить бути відкрито визнана зверхність політики комуністичної партії» [2, т. 31, с. 326].

Але принцип партійності культосвітньої роботи полягає не тільки в тому, що партія керує діяльністю освітніх установ. Він виявляється, перш за все, в тому, що за своїм змістом культурно-освітня робота повинна бути пройнята духом класової боротьби за успішне здійснення мети диктатури пролетаріату — побудову соціалізму і комунізму. На думку В. І. Леніна, вона є важливою ланкою ідеологічної боротьби. А ідеологічна боротьба — одна з найгостріших форм, що не знає ніякого примирення і компромісів. Тому в пропаганді і агітації, в культурно-освітній роботі необхідно не тільки відбивати атаки буржуазної ідеології, але й сміливо на неї наступати. В цьому напрямку вона мусить мати бойовий, наступальний характер.

Значне місце у культурно-освітній роботі повинні займати заходи, пов'язані з пропагандою марксизму-ленінізму, роз'ясненням генеральної лінії Комуністичної партії, найважливіших питань теорії і практики соціалістичного будівництва, проблем внутрішнього і міжнародного життя країни. Все, що пропагується освітніми організаціями, має здійснюватися з позицій партії, на основі її світогляду, політики, що виявляє корінні інтереси робітничого класу і трудящих — в цьому суть принципу партійності в культурно-освітній роботі.

Цей ленінський принцип лежить в основі діяльності культурно-освітніх закладів і на сучасному етапі. Комуністична партія підкреслює, що пролетарська партійність є найвищим вираженням наукової об'єктивності і історичної правди. XXIV з'їзд партії, творчо розвиваючи ленінський принцип партійності, висунув завдання зробити активнішою, цілеспрямованішою пропаганду комуністичних ідеалів, конкретних планів будівництва, передати трудящим масам всю силу нашого ідейного переконання. Це завдання є програмою сучасної діяльності культурно-освітніх закладів.

В. І. Ленін неодноразово вказував на прямий зв'язок культурно-освітньої роботи з життям. Він завжди поєднував злободенні господарські питання з завданнями політичної освіти мас. Цей ленінський принцип полягає у нерозривному зв'язку політосвіти з практичними завданнями соціалістичного і комуністичного будівництва. Тут доречно згадати положення марксизму про те, що «люди, які розвивають своє матеріальне виробництво і свої матеріальні стосунки, змінюють разом з цією своєю діяльністю також своє мислення і продукти свого мислення» [1, т. 3, с. 24]. З цього виходить, що культурно-освітня робота буде ефективною лише тоді, коли вона цілком спирається на соціалістичне буття, виходить з реальних досягнень матеріального виробництва, враховує становище трудящих у системі виробничих відносин. Тільки за цих умов вона може науково впливати на формування поглядів і переконань трудящих, на формування їх світогляду.

Культурно-освітня робота мусить базуватися на політичному досвіді господарського будівництва. Її дієвість В. І. Ленін вважав за необхідне перевіряти тим, наскільки вона навчила людей використовувати набуті знання в повсякденній практиці: «Результати політичної освіти можна виміряти тільки поліпшенням господарства» [2, т. 33, с. 53].

У багатьох працях В. І. Леніна можна знайти думку про те, що першим вчителем народних мас є саме життя. Він вчив, що культурно-освітня робота повинна сприяти формуванню потреби в творчій праці на користь суспільства, вихованню людей в дусі соціалізму, на позитивних прикладах пропагувати передові, найбільш досконалі методи виробництва.

З перших днів Радянської влади на весь зріст повстало питання про виховання в трудящих свідомого ставлення до праці. Н. К. Крупська згадує: «Я пам'ятаю, як до Політпросвіти прийшла одна робітниця і розповіла, що вони сьогодні не працюють, тому що «ми господарі і постановили не працювати» [6, т. 11, с. 501—502].

Потрібна була невтомна робота, щоб витравити дрібнобуржуазну ідеологію, виховати трудящих у дусі соціалістичної ідеології, свідомого ставлення до праці. Тому в роки відбудови народного господарства в культурно-виховній роботі значне місце займала виробнича пропаганда. Остання стала найважливішим засобом зв'язку політосвіти з виробництвом, з господарськими завданнями країни. «Нам треба спрямувати зараз увагу на те, щоб від інтересів політичних і воєнних всю агітацію і всю пропаганду перевести на рейки господарського будівництва» [2, т. 31, с. 448], — говорив В. І. Ленін на VIII Всеросійському з'їзді Рад. Не випадково в кінці 1920 р. він пише тези про «Виробничу пропаганду», що стали дійовою програмою політико-освітніх закладів у перші роки Радянської влади.

Ленінський принцип зв'язку політико-освітніх закладів з господарським життям країни вже в роки побудови соціалізму здійснювався за допомогою різноманітних форм і методів: у клубах широко демонструвалися виставки, читалися лекції, доповіді на виробничі теми. Найбільш активною формою виробничої пропаганди була «пропаганда дією». Були створені групи ударної праці, які на прикладі кращих зразків трудової діяльності прагнули піднести виробничу активність робітників, допомагали вихованню в них нового погляду на громадсько-корисну працю. Культурно-освітні заклади, реалізуючи ленінський принцип зв'язку з життям, головну увагу зосереджували на пропаганді планів народного господарства і дальшого розвитку економіки країни шляхом соціалізму і комунізму. В. І. Ленін писав, що комунізм «уже перестав бути програмою, теорією і завданням, для нас це справа сьогоднішнього фактичного будівництва» [2, т. 31, с. 331—332].

І на даному етапі цей ленінський принцип роботи культурно-освітніх закладів є актуальним. Наші заклади культури повинні бути на рівні вимог часу, боротися за високу якість ідейно-виховної роботи, пов'язувати її з пропагандою народногосподарських планів, з проблемами трудового виховання. Необхідно мобілізувати всі зусилля трудящих на виконання дев'ятої п'ятирічки, що поставила відповідальне завдання перед працівниками культурно-освітнього фронту.

Ми вже сьогодні є свідками того, як у клубах проводяться виставки творчості винахідників і раціоналізаторів, кінофестивалі на виробничу тематику, діють столи консультацій з питань впровадження передових методів і наукової організації праці, вечори — зустрічі з кращими виробничниками, вченими і т. д. Не випадково в наші дні девіз «Кожний день про п'ятирічку, і кожний день цікаво, по-новому» — став девізом багатотисячної армії культпрацівників. Кожний день по-новому — це значить щоразу знаходити інші шляхи й форми зв'язку культурно-освітньої роботи з життям країни, що є ще одним свідченням вияву вказаного вище ленінського принципу.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що однією з головних функцій диктатури пролетаріату є виховна робота. Після великого Жовтня культурно-освітня робота набула державного характеру і це стало однією з її принципових ознак.

В. І. Ленін вимагав посилення спрямовуючого впливу Радянської держави в галузі освіти і культури. Він вказував, що «без апарату державної влади... широко поставити освіту не можна» [2, т. 30, с. 342]. Виходячи з цих ленінських вимог, культурно-освітня робота стала органічною складовою частиною державного культурного будівництва, яскравим показником культурно-виховної функції Радянської держави. Державний характер культурно-освітньої роботи в СРСР полягає в тому, що соціалістична держава організувала систему дер-

жавних культурно-освітніх закладів, фінансувала їх і керувала ними, здійснювала контроль за їх діяльністю, подавала їм методичну допомогу, готувала кадри культпрацівників. У країні були створені державні органи керівництва культурно-освітньою роботою — Позашкільний відділ Наркомосу, Всеросійська надзвичайна комісія з ліквідації неписьменності.

Дальший розвиток культурно-виховної функції Радянської держави здобув яскраве вираження у створенні восени 1920 р. нового органу в системі державного апарату — Головного політико-освітнього комітету (Головполітосвіти). За характером своєї діяльності Головполітосвіта поєднувала функції державного і партійного органів. Робота її розгорталася під безпосереднім керівництвом партійних організацій. Н. К. Крупська підкреслювала, що використання радянського державного апарату з метою здійснення ідейно-виховних завдань в кілька разів збільшувало силу партії і дозволяло надати виховній роботі в масах більш глибокого й всебічного характеру.

У тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» говориться, що у «процесі комуністичного будівництва роль соціалістичної держави, особливо її господарсько-організаторської і культурно-виховної функцій, дедалі більше зростає» [5, с. 37]. Цю роль в країні виконують перш за все Ради депутатів трудящих. Державне керівництво розвитком культурно-освітніх закладів здійснює Міністерство культури СРСР. У республіках цією роботою керують міністерства культури союзних і автономних республік, в кращих і областях — управління культури, а в містах і районах — відділи культури.

Отже, якщо ідейна єдність змісту культосвітньої роботи забезпечується керівною і спрямовуючою роллю КПРС в культурному будівництві, то організаційна єдність культурно-освітньої роботи є функцією Радянської держави.

Щоб робота культосвітніх закладів була дійовою, ефективною, необхідно керуватися ленінським принципом диференційованого підходу до різних верств населення. В. І. Ленін вчив працювати скрізь, де є маси. Культосвітпрацівники з перших днів роботи підтримували зв'язок з трудящими, політично озброювали їх, згуртовували на боротьбу з ворогами робітничого класу і селянства. Однак, вказував В. І. Ленін «до мас треба навчитися підходити особливо терпеливо і обережно, щоб уміти зрозуміти особливості, своєрідні риси кожної верстви, професії і т. п. цієї маси» [2, т. 31, с. 162]. Тому робота політосвіти повинна бути в першу чергу спрямована на вивчення мас і їх потреб шляхом марксистського аналізу, марксистського підходу.

В. І. Ленін зазначав, що прислуховуватися до того, що говорять маси, помічати їх настрої, знати потреби, вміти підходити до маси, допомогти їй — це є головним для працівника по-

літосвіти. Тим, хто працює з масою, «необхідний ще особливий такт, уміння підійти до маси по-особливому в кожному окремому конкретному випадку, досягаючи з мінімумом тертя піднесення цієї маси на щабель вищої у відношенні культурному, господарському, політичному» [2, т. 33, с. 160].

Неодмінною умовою успішної культурно-освітньої роботи В. І. Ленін вважав вміння правильно підійти до кожної соціальної групи населення. Він неодноразово вказував, що не можна говорити однаково в робітничій і студентській аудиторіях, в селянській хаті чи в козачій станиці. Майстерність кожного працівника політосвіти полягає в тому, щоб зробити ту чи іншу істину такою, що вона найбільш глибоко сприймається і засвоюється даною аудиторією. У своїй практичній діяльності культурно-освітні заклади керувалися ленінським принципом диференційованого підходу до обслуговування різних груп трудящих. Широко проводилися бесіди і лекції на теми, що хвилюють молодь: «Про комуністичну мораль», «Про радянський патріотизм» і т. д. Було поставлене завдання посилити діяльність по вихованню нових робітників, підтягнути їх до рівня основного ядра промислових робітників. Шляхом проведення екскурсій на заводи, фабрики розгорталася кампанія по культурному обслуговуванню сезонних робітників. Індивідуально підходили культосвітні заклади до роботи серед жінок. Для них читалися лекції на медичні, побутові, юридичні та інші теми.

В. І. Ленін зазначав, що в культурно-освітній роботі важливе місце займає вивчення історії краю, національного складу населення. Радянська культура за своїм змістом є соціалістичною, а за формою — національною. Національна форма знаходить конкретне відображення в діяльності культурно-освітніх закладів. Заклади культосвіти у своїй роботі повинні враховувати національний характер місцевих звичаїв, народних свят і т. д. Дбайливе збереження і розвиток національної форми культури з дальшим поглибленням її змісту є одним з найважливіших принципів культурно-освітньої роботи.

У сучасних умовах диференційований підхід до мас також передбачає вміння працівника культосвіти постійно і всебічно вивчати склад населення, знати його культурні потреби. В останні роки спостерігається бурхливе зростання засобів масової комунікації, що значно впливають на формування нахилів, потреб і запитів трудящих. Досить розповсюдженими в наші дні є такі засоби, як анкетні опити, бесіди, інтерв'ю, систематичне проведення звітних конференцій. Це дозволяє враховувати потреби аудиторії, її побажання. Принцип диференційованого обслуговування трудящих враховується і при побудові мережі радянських культосвітніх закладів. У нашій країні створено різноманітні заклади для дітей — палаци й будинки піонерів, бібліотеки для дітей і юнацтва, молодіжні клуби, клуби дівчат, клуби пенсіонерів і т. д.

Таким чином, ленінський принцип роботи — диференційований підхід до різних верств населення — означає вміння бачити перед собою живих людей, зважати на рівень їх культурного розвитку, коло інтересів, особливості психологічного складу, побут, настрої знаходити індивідуальний підхід до тих, хто залишається осторонь від ідейного і культурного впливу. Для працівника культосвіти незмінним правилом мусить бути ленінська вказівка про те, щоб жити в гущі мас, розуміти їх, вміти підійти і завоювати їх довір'я.

Запорукою успіхів культурно-освітньої роботи є проведення її не тільки силами штатних працівників, але й широких мас трудящих. Організація самодіяльності і творчої ініціативи мас — один з головних принципів роботи культурно-освітніх закладів. Без правильного поєднання конкретного керівництва з масовим рухом трудящих не можна вирішити проблему переробки громадського життя, не можна переконати і повести за собою маси; без цього неможливо творчу роль, ініціативу і почин трудящих спрямувати на виконання організаційних завдань, що стоять перед пролетарською державою. В. І. Ленін підкреслював, що соціалізм вперше створює можливість широко використати більшість трудящих, залучити їх «на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело» [2, т. 26, с. 363]. При цьому він завжди тісно пов'язував вимоги діловитості, практичності, відповідальності із завданням організації, піднесенням масової участі трудящих в соціалістичному будівництві.

Пробуджувати самодіяльність мас, залучати до культосвітньої роботи все нові загони трудящих, допомогати творчості робітників і селян на культурному фронті — все це становить головне завдання політосвіти. Робота закладів культури повинна бути спрямована на організацію ініціативи і активності мас у справі їх культурного розвитку. «Душа клубів, душа хат-читальні — це організація активної діяльності їх відвідувачів, це дружна колективна робота» [6, т. 8, с. 62—63], — підкреслювала Н. К. Крупська.

В. І. Ленін вчив будувати освітню роботу на масовій основі, для мас, щоб самі трудящі в цьому допомагали. Він вважав обов'язковим для культурно-освітніх закладів залучення до їх діяльності населення. Ініціатива і самодіяльність мас в культурному будівництві знайшла відображення в різноманітних формах. Декрет Раднаркому РРФСР «Про мобілізацію письменних і організацію пропаганди Радянського ладу» [7] підписаний В. І. Леніним у кінці 1918 р., був спрямований на залучення трудящих до масової агітаційної роботи, сприяв бурхливому розвитку ініціативи населення в галузі культосвітньої роботи. Піднесення громадської творчості виявлялося в організації товариства «Геть неписьменність», що виникло у 1923 р. Робота

його будувалася на основі добровільного членства і спиралася на ініціативу і самодіяльність трудящих. Творчість народних мас виявилася і в розвитку широкої мережі культурно-освітніх і художньо-видовищних закладів різного типу; в небувалому розмахові художньої самодіяльності, в організації антирелігійних товариств та інших заходах. Ленінське положення, що «соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас» [2, т. 26, с. 250], є провідним протягом всієї культурної революції в нашій країні.

Розвиток творчої ініціативи і самодіяльності є характерним для нашого часу. Програма партії спрямовує радянську громадськість на ще більшу участь в діяльності культурно-освітніх закладів: «Слід розширяти участь громадських організацій в управлінні закладами культури» [4, с. 109].

Наші заклади культури в своїй діяльності спираються на ініціативи робітників, селян, інтелігенції, на участь в цій роботі широких мас. Яскравим прикладом розвитку творчої активності мас є огляди роботи культосвітніх закладів, участь представників населення в діяльності правління клубів, бібліотечних і художніх рад, в постійно діючих комісіях з культурно-масової та виховної роботи. Показником виявлення широкої ініціативи народних мас є надзвичайний розмах художньої народної творчості. Тільки в колективах художньої самодіяльності беруть участь 13 мільйонів дорослих і 10 мільйонів учнів.

Все це свідчить про те, що здійснення ленінського принципу широкої самодіяльності і творчої ініціативи мас стає сьогодні однією з найважливіших передумов успішного здійснення завдань завершального етапу культурної революції в СРСР, виконання накреслених XXIV з'їзду КПРС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3.
2. Ленін В. І. Твори, т. 26, 28, 30, 31, 33.
3. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. Політвидав України, К., 1971, 360 с.
4. Програма Комуністичної Партії Радянського Союзу, К., 1961, 298 с.
5. Тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції». Політвидав України, К., 1971, 64 с.
6. Крупська Н. К. Педагогічні твори, т. 7, 8, 11.
7. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, 1918, № 93, ст. 932.

А. П. ВИНОГРАДОВ

ГЕНЕЗИС КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ

Для правильного з'ясування ролі й місця культурно-освітньої роботи в суспільному житті слід ознайомитися, в першу чергу, з походженням і основними закономірностями її розвит-

ку — питаннями, майже зовсім не розробленими в спеціальній літературі.

Культурно-освітня робота — це галузь ідеологічної діяльності, позашкільна виховна і освітня робота серед широких верств населення, насамперед, дорослого, яку проводять державні органи, політичні партії й громадські організації у відповідності з їх класовими цілями та поточними політичними завданнями. З цього визначення випливає, що культурно-освітня робота — явище історичне. Тому при її аналізі треба, говорячи словами В. І. Леніна, «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер» [2, т. 29, с. 421].

Слід зауважити, що з самого початку культосвітньої роботи на різних етапах розвитку суспільства виникали різні освітні установи, наприклад, бібліотеки, здійснювалися спроби розповсюдження тих чи інших поглядів у вузьких громадських колах. Однак ця діяльність тоді не охоплювала широких мас народу, а тому не мала характеру скільки-небудь масової культурно-освітньої роботи, хоч і створювала для неї передумови.

Культурно-освітня робота виникає тоді, коли у пануючого класу з'являється потреба у виховній діяльності серед широких народних мас. Становлення її також зумовлено прагненням прогресивних і революційних сил використати виховну і освітню роботу в масах як засіб поширення передових ідей і залучення трудящих до громадського і революційного руху проти існуючого ладу.

Умови розвитку культурно-освітньої роботи формуються у всіх країнах в період розкладу феодальних відносин і заміни їх капіталістичними. Новий клас — буржуазія, що неухильно йде до влади, починає розгортати і намагається використати культурно-освітню роботу перш за все для розповсюдження своїх, спочатку прогресивних ідей, а також для того, щоб підняти трудящих на боротьбу з віджилим феодалізмом. Але з цією метою культурно-освітня робота використовується буржуазією недовго. Коли її влада остаточно встановлюється і зміцнюється, позашкільна освітня робота наповнюється іншим змістом. Тепер вона спрямовується на те, щоб дати безпосереднім виробникам — трудящим елементарні знання, необхідні для роботи на капіталістичних механізованих підприємствах. З другого боку, капіталізм, що породжує свого могильника — пролетаріат, докладає максимум зусиль для відвернення робітників та інших загонів пригноблених від революційного руху, використовуючи для цього і позашкільні освітньо-виховні заклади. Із загостренням суперечностей капіталізму свою виховну і освітню роботу в масах починають розгортати представники прогресивних кіл. Вони розглядають цю роботу як спосіб викриття анти-

народного капіталістичного ладу і мобілізації мас на боротьбу з ним.

Таким чином, по-перше, об'єктивні потреби суспільного розвитку, викликали до життя спочатку найелементарніші, примітивні, а потім все більш ускладнені й досконалі форми культурно-освітньої роботи, що були закономірним результатом затвердження капіталістичних відносин.

По-друге, культурно-освітня робота з самого початку мала класовий характер, бо «за всякими нравственими, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками» завжди слід шукати інтереси тих чи інших класів [2, т. 19, с. 7]. У класово-антагоністичному суспільстві культосвітня робота — арена і знаряддя запеклих класових битв, вияв боротьби двох культур, типової для капіталістичного суспільства. Викриваючи твердження буржуазно-націоналістичних ідеологів, які проповідували теорію «єдиної», «загальнонародної», «загальнонаціональної» культури при капіталізмі, В. І. Ленін писав: «В кожній національній культурі є, хоча б не розвинені, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна... — притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді пануючої культури» [2, т. 20, с. 8]. Ця ленінська характеристика повністю стосується культурно-освітньої роботи. В одній з ранніх радянських публікацій на цю тему підкреслювалося, що «ніяка освітня робота не може бути аполітичною, позакласовою і безпартійною» [11, с. 506].

Такою є загальна схема розвитку культурно-освітньої роботи в експлуататорському суспільстві. Особливості російської дійсності надали їй своєрідного забарвлення. В нашій країні передумови для виникнення культурно-освітньої роботи склалися на початку XVIII ст., а громадська даяльність, що мала культурно-освітній характер або містила її елементи, зародилася в другій половині цього століття. Реформи Петра I в галузі культури, формування російського просвітительства, представленого іменами, в першу чергу, М. В. Ломоносова і М. І. Новикова, нарешті, діяльність родоначальника революційної ідеології О. М. Радищева — ось основні віхи на цьому шляху*.

Але в Росії міцна централізована реакційна самодержавна влада, що виражала інтереси класу поміщиків і управляла країною через відповідні установи, на чолі яких стояли сановні аристократи, зуміла прибрати до рук молоду буржуазію, регламентуючи її політичні прагнення цілим рядом кастових та інших перешкод. Російська буржуазія не відзначалася тією

* Докладніше див. про це нашу главу «Передумови виникнення позашкільної освіти в Росії (XVIII століття)» в учбовому посібнику для студентів інститутів культури «Історія культурно-освітньої роботи в СРСР» (Харків, 1970, с. 12—34).

революційністю, що була спочатку властива буржуазії Нідерландів, Англії, Франції та інших країн Заходу. Тому на ранніх етапах свого розвитку вона не вела скільки-небудь істотної пропаганди передових ідей серед населення. Виразниками інтересів прогресивного розвитку країни, проповідниками революційних ідей, як правило, виступали кращі представники дворянства.

Легальна культурно-освітня робота в царській Росії виникала, розвивалася і підтримувалася ініціативою та зусиллями приватних осіб, різних благодійників, вихідців з панівних класів: прогресивно настроєного дворянства, ліберально-буржуазної інтелігенції, крупних капіталістів. Ці люди на свої кошти створювали всілякі позашкільні організації та установи, що підтримувалися пожертвуваннями знову ж таки приватних осіб, зборами з благодійних заходів та іншими випадковими джерелами фінансування. Слабке матеріальне втручання уряду в цю справу, його мізерні асигнування на окремі вимушені офіційні починання не змінювали загальної картини, не мали загальнодержавного масштабу.

Позашкільна діяльність мала нестійкий характер, бо все залежало від волі випадку, настрою прекраснодушних благодійників, енергії та ентузіазму влаштовувачів. Ні про яку систему в розміщенні освітніх установ по території країни, губернії, повіту не могло бути й мови. Була відсутня систематичність у позашкільних освітніх заходах. Освітня робота охоплювала, головним чином, губернські, зрідка повітові міста і майже зовсім не торкалася сільського населення, яке животіло в безкультур'ї і неучтві.

Серед діячів легальної позашкільної освіти були й передові люди, але вони не йшли далі ліберально-інтелігентських мрійня про конституційну монархію або, в кращому разі, про буржуазну республіку. В цілому ж за своїм ідейним змістом позашкільна освітня робота, як правило, була цілком лояльною по відношенню до самодержавно-поміщицького ладу Росії. Як підкреслював І. С. Єжов, «у дореволюційний час позашкільна освіта не виходила за межі розпливчастого культуртрегерства. Народні низи не були активними будівниками своєї освіти, а служили лише об'єктом освітнього впливу інтелігентських кіл» [7, с. III]. Більше того, прагнення останніх часто були спрямовані на затвердження в свідомості трудящих думки про справедливість і непохитність даного суспільного устрою, на виховання вірно-підданських почуттів.

Але навіть ця скромна освітня діяльність розглядалася царизмом як небажана. Позашкільні освітні установи та їх організатори перебували під наглядом властей. Позицію самодержавства по відношенню до позашкільної освіти можна охарактеризувати як вкрай реакційну, спрямовану на ущемлення, обмеження, заборону, а коли дозволяли обставини, і на прямий розгром освітніх установ і заходів та розгін їх організаторів.

В. І. Ленін писав про це так: «Поліцейський розшук, поліцейська сваволя, поліцейські *перешкоди* освіті народу взагалі і робітників особливо, поліцейське *руйнування* того, що робить сам народ для своєї освіти» [2, т. 19, с. 116].

Ця ленінська характеристика стала вихідною вже для перших радянських досліджень. Наприклад, П. М. Григор'єв у 1919 р. зазначав: «Все, що зроблено було в галузі позашкільної освіти до революції, було досягнуто всупереч тодішній державній владі. Уся позашкільна освітня робота була сконцентрована в земствах, кооперативах і в нечисленних, слабких організаціях приватної ініціативи... Державна влада не бажала мати нічого спільного з цією справою; вона весь час користувалася у неї самою недоброю репутацією. Вона в її очах просто була непотрібною для народу і шкідливою для її устоїв, а всі ті, хто щиро бажав працювати для позашкільної освіти народу, були для влади «політично неблагонадійними», а то й справжніми революціонерами. Позашкільна робота ототожнювалася з «антиурядовою пропагандою» [6, с. 11]. З таким твердженням погоджується Є. М. Медінський: «У нас, в Росії, роль держави в дореволюційний період в галузі позашкільного виховання та освіти характеризується цілою низкою заборонних заходів і цілковитою відсутністю позитивної діяльності... Тільки цими заборонними заходами і наглядом за позашкільною освітою і обмежувалась держава в епоху царизму» [10, с. 83]. З «освітніх» установ для народу царизм посилено насаджував і підтримував тільки церкву і шинок. В. О. Зеленко у зв'язку з цим іронічно підкреслював: «Історик позашкільної освіти в майбутньому не відмовиться віддати честь казенній комбінації з чотирьох відомств (внутрішніх справ, православного сповідання, обер-прокурора та передпокою жандармського управління — Міністерства народної освіти), комбінації, що попрацювала ретельно і вдумливо над удосконаленням методів збереження народного неучтва на рівні первісного стану» [8, с. 18].

Зрозуміло, що такий курс самодержавства рішуче заперечувався революційними силами, які виступали за кардинальні зміни в суспільному житті.

Ось чому, виходячи з ленінського вчення про дві культури в кожній національній культурі буржуазного суспільства, історію культурно-освітньої роботи в Росії в дожовтневий період слід визначити як процес гострої класової боротьби двох протилежних суспільних сил, що виявлялися в ліберально-буржуазній і монархічній тенденціях, з одного боку, і тенденції революційній, демократичній, а пізніше пролетарсько-соціалістичній, з другого.

Експлуататорська меншість завжди намагалася, як намагається і сьогодні, замаскувати класовий характер своєї освітньої і виховної діяльності серед трудящих, видати її за «загальнолюдську» благодійну роботу, спрямовану на задоволення по-

треби народу в знаннях, які він внаслідок свого пригнобленого становища в суспільстві не міг одержати через систему учбових закладів. Насправді ж всі ці намагання буржуазії в галузі освіти трудящих мають обмежений і корисливий класовий характер. Вони відображають потребу капіталістів в елементарно грамотних, менше схильних до марновірств робітниках. «Коли буржуазія дбає про існування робітників лише остільки, оскільки це їй необхідно,—вказував Ф. Енгельс, — то не має чого дивуватися коли вона й освіту дає їм лише в тій мірі, в якій це відповідає її інтересам. А ця міра не дуже-то велика... Але чи може бути інакше? Освіта робітників мало обіцяє хорошого для буржуазії, зате може викликати у неї серйозні побоювання» [1, с. 329—330].

Проте навіть той мінімум знань, що надаються трудящим, значною мірою є перекрученим, далеким від наукових істин, проникнутим релігійними догмами і буржуазною мораллю. Буржуазія «тільки тоді згодна дати робітникові таку небезпечну в інших відношеннях освіту, — писав Ф. Енгельс, — якщо зможе разом з тим наділити його і протиотрутою у вигляді своїх специфічних догматів» [1, с. 331]. В. І. Ленін говорив, що політика буржуазії в галузі освіти зводилася до того, щоб натаскати для себе покірних і спритних слуг, сліпих виконавців її волі, здатних давати їй прибутки і разом з тим таких, що не турбують її спокою і безділля [2, т. 28, с. 373; т. 31, с. 249].

Отже, зміст цієї освітньої і виховної роботи має настільки тенденційний характер, настільки підпорядкований класовим інтересам буржуазії, що її важко назвати культурно-освітньою роботою в справжньому розумінні цього слова. Нам здається доцільним по відношенню до виховних і освітніх заходів, які проводилися представниками імущих класів у дореволюційній Росії, вживати головним чином термін «позашкільна освіта», що був поширений у спеціальній літературі до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Крім з'ясування «механізму» розвитку культурно-освітньої роботи, її найважливіших рушійних імпульсів та основної суспільної суті, необхідно ще встановити головні етапи розгортання позашкільної освіти в Росії у XIX ст., коли вона склалася всіма своїми найбільш суттєвими компонентами. В основу такої періодизації можуть і повинні бути покладені ті самі ознаки, що були виділені В. І. Леніним в історії російського революційно-визвольного руху. Подібна аналогія не випадкова, бо саме революційний струмінь у кінцевому підсумку визначав динаміку позашкільної освіти до Жовтня 1917 року.

Ленінські статті «Пам'яті Герцена» та «З минулого робітничої преси в Росії» дають змогу назвати три основні ступеня розвитку культурно-освітньої роботи в дорадянський час: 1) дворянсько-революційний, 2) революційно-демократичний і 3) пролетарсько-соціалістичний [2, т. 18, с. 13; т. 20, с. 219].

Політичні сили, що найрадикальніше виступали на кожному з вказаних ступенів за прогресивний розвиток країни, боролися проти царського самодержавства, були носіями і найбільш передових ідей в галузі позашкільної освіти. Так, на першій стадії дворянські революціонери-декабристи виступали прихильниками здійснення різноманітних освітніх заходів, сприяли виникненню деяких легальних форм позашкільної освітньої роботи (полкових шкіл для взаємного навчання солдатів, полкових офіцерських бібліотек), використовували, хоч і обмежено, ці форми для політичної агітації і пропаганди. Декабристи були основоположниками чудової традиції російських революціонерів, що виявлялася в органічному поєднанні загальної освіти дорослих з їх політичним вихованням.

У другій половині XIX ст., особливо після скасування кріпосного права, в Росії настає новий — революційно-демократичний етап визвольного руху. Провісниками його були В. Г. Бєлінський і О. І. Герцен, а центральними фігурами в наступні роки інтелігенти-різночинці — продовжувачі справи великих російських революціонерів-демократів М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова; потім, з 70-х років, це — революційні народники, які на відміну від декабристів вже звернулися до позашкільної роботи безпосередньо серед селянської маси. З появою у цей час перших робітничих організацій, а трохи пізніше марксистських гуртків культурно-освітня робота набирає все більш цілеспрямованого політичного характеру. Вона тісно переплітається з великою пропагандистською діяльністю, відбувається у нелегальних умовах, а в ряді випадків передує їй.

У 90-х роках минулого століття із загальної демократичної течії виділився, а згодом став провідним пролетарсько-соціалістичний струмінь, що знаменував собою третій, заключний етап історії дореволюційної позашкільної освіти.

Епоха імперіалізму, в яку Росія вступила на рубежі XIX і XX ст., викликала якісно нові явища в розвитку культурно-освітньої роботи. Партія більшовиків приділяла їй величезну увагу. На основі лєнінської тактики поєднання нелегальних і легальних форм боротьби більшовики створили мережу підпільних політико-освітніх центрів розгорнули роботу з організації легальних культосвітустанов (в першу чергу, партійно-політичних робітничих клубів і товариств самоосвіти), широко використовували ліберально-буржуазні установи позашкільної освіти. В ході цієї діяльності зароджувалися принципи, форми й методи докорінно нової, справжньої культурно-освітньої роботи, що на повну силу розгорнулася при Радянській владі.

Не можна обійти мовчанням і другої тенденції, що мала місце в розвитку позашкільної освіти в Росії, — тенденції ліберально-буржуазної і монархічної. Одразу ж слід підкреслити, що протягом всієї дореволюційної історії культурно-освітньої роботи ця тенденція за своєю класовою природою і основним

змістом змін не зазнавала. Вона завжди відкрито протистояла революційній тенденції, була її антиподом, тільки пристосовуючись до нових умов, до особливостей розвитку позашкільної освіти на кожному з трьох етапів з метою відвернення народних мас від революції. Від побудови позашкільної діяльності на неприховано реакційних принципах самодержавства, православ'я і народності вона змушена була перейти до проповіді «малих справ» по поліпшенню існуючого ладу в лібералів і «поліцейського соціалізму» в монархистів. Але в усіх випадках це позашкільництво характеризувалося повним відривом від інтересів народу, вузькістю соціальної бази, що привело його, кінець кінцем, до повного краху.

Сказане вище дозволяє зробити декілька висновків.

1. Тільки на основі ленінської періодизації визвольного руху в Росії можна відтворити правильну й точну картину історії позашкільної освіти в країні в дожовтневий період.

2. Важливою закономірністю розвитку культурно-освітньої роботи взагалі і в Росії зокрема є її прямий зв'язок з діяльністю партій та політичних груп. Кожне політичне угруповання висувало свої програмні настанови в галузі позашкільної освіти, прагнучи вести практичну роботу в цій галузі. В умовах російської дійсності не було жодної скільки-небудь значної політичної партії або групи, що не використовувала б позашкільну освітню роботу з метою свого ідейного і політичного впливу на маси. Ця обставина незаперечно доводить безумовно політичний характер культосвітроботи, її тісний зв'язок з ідеологічною діяльністю партій.

3. Другою важливою закономірністю розвитку культурно-освітньої роботи є її активізація під час громадського піднесення, посилення боротьби народних мас за своє визволення, в періоди революцій. Будучи ділянкою ідеологічної діяльності, культурно-освітня робота на цих етапах набагато ширше, ніж в інші періоди, використовується протиборствуючими політичними силами. В такі переломні моменти історії до керівництва позашкільною освітою приходять нові люди, що представляють як прогресивний, так і реакційний табори, кожний з яких за допомогою освітньо-виховних засобів намагався схилити маси на свій бік. Потяг же народу до свідомого політичного життя посилює його бажання підвищити рівень своєї загальної освіти і культури, приводить до свідомої творчості на ґрунті культурно-освітньої роботи. Не випадково багато нових позашкільних установ, що виникли до Великого Жовтня, безпосередньо зв'язані своїм походженням саме з такими піднесеннями масового руху (наприклад, до періоду революційної ситуації кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. відноситься поява недільних шкіл для дорослих).

Ось на цьому останньому питанні — нагромадженні культосвітроботою в міру свого розвитку все більшого арсеналу

засобів, форм і методів впливу на маси, появі нових типів і видів культосвітустанов зупинимосся докладніше.

Протягом XIX — першого десятиріччя XX ст. в Росії виникали і затверджувалися основні типи позашкільних освітніх установ (бібліотеки, музеї, недільні й недільно-вечірні школи дорослих, народні університети, народні будинки, аудиторії для народних читань, народні театри), товариства самоосвіти і культурно-освітні товариства, нові форми позашкільної роботи (зокрема, народні гуляння) і т. ін. У 30-х — 50-х роках XIX ст. в деяких губернських містах виникають перші публічні бібліотеки, в 70-ті роки здобувають право на існування народні бібліотеки, а в кінці 80-х — на початку 90-х років з'являються перші клуби (народні будинки). У 1914 р. на території Росії (в її сучасних кордонах) нараховувалося 13 876 масових бібліотек і 237 народних будинків [9, с. 261, 273]. Звичайно, порівняно з потребами країни в освітніх установах це мізерні цифри. Однак вони переконливо свідчать про те, що в своєму розвитку культурно-освітня робота збагачується новими формами, які стають все більш масовими, а кожна з організаційних форм роботи (типів установ) кількісно зростає.

З усіх масових позашкільних освітньо-виховних установ у Росії найпізніше виникли і слабо розвивалися клуби. У Франції, наприклад, клуби як демократичні установи з'явилися в період Великої буржуазної революції 1789—1794 рр. Аналогічні клуби тут створювалися і в ході революції 1830 р. В Англії робітничі клуби з ініціативи чартистів почали організовуватися в першій половині XIX ст. В Росії ж перші народні будинки виникли, як вже відзначалося, тільки в кінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття. Їх засновниками були, як правило, капіталісти — заводчики, що намагалися відвернути робітників від участі в революційному рухові. Клуби як демократичні освітні установи в нашій країні з'явилися лише в ході революційних битв восени 1905 р.; саме в момент піднесення першої російської революції почали створюватися партійно-політичні клуби соціал-демократів і робітничі клуби, що ще раз підтверджує правильність думки, сформульованої нами вище, в третьому висновку. Раніше демократичні клуби в нашій країні не могли виникнути через відсутність двох важливих факторів: загальнонаціональних революційних битв і організованого професійного робітничого руху.

Як бачимо, в Росії XIX — першого десятиріччя XX ст. відбувався процес складання засобів, форм і методів позашкільної освітньо-виховної роботи, створення основних типів і видів позашкільних освітніх установ. Цей процес, як правило, відбувався стихійно і тільки в окремих випадках, у зв'язку з перевіркою окремих форм чи методів, зазнавав деякого теоретичного осмислення і набував певних організаційних контурів (як, наприклад, у довідково-методичних виданнях 90-х — початку 900-х ро-

ків Харківського товариства поширення в народі грамотності).

Разом з тим більш як столітня практика дала багато засобів, форм і методів, що виникли, затвердилися і використовувалися в прогресивній нелегальній і легальній позашкільній освітній діяльності. До них слід віднести гурткові заняття, голосні читання, бесіди, лекції, виставки, екскурсії, рекомендаційні списки літератури для народного читання і т. ін.

Нагромаджена в дореволюційній Росії методика позашкільної освіти, різноманітні види позашкільних освітньо-виховних установ, що склалися в ті часи, були широко використані партією більшовиків на чолі з В. І. Леніним для підготовки робітничого класу і всіх трудящих та експлуатованих до соціалістичної революції.

А коли відлунав грім Великого Жовтня і молода робітничо-селянська влада розпочала історичні перетворення, радянські культосвітпрацівники взяли на озброєння багато з виробленого і закріпленого попереднім періодом. Та інакше і бути не могло. Використання вже усталених засобів, форм і методів, всього позитивного досвіду позашкільної освітньо-виховної роботи є цілком закономірним, теоретично і практично виправданим, бо вони складали частину тієї культурної спадщини, якою робітничий клас повинен був оволодіти, критично переробити і поставити на службу великій справі будівництва соціалізму і комунізму*.

Вперше в історії трудящі нашої країни, очолювані марксистсько-ленінською партією більшовиків, здобули право і можливість розгорнути справжню культурно-освітню роботу, спрямовану на комуністичне виховання людини.

Таким чином, Велика Жовтнева соціалістична революція привела культурно-освітню роботу у відповідність з її історичним призначенням, що полягає в поширенні найпередовішої ідеології в широких масах народу.

Коли на початку статті ми, взявши в культосвітроботі найістотніше, безвідносно до соціально-економічного і суспільно-політичного ладу, дали їй загальне визначення, то тепер сфор-

* Для підкреслення такого спадкоємного зв'язку з кращими прогресивними традиціями минулого радянська культосвітробота спочатку теж називалася «позашкільною освітою». Н. К. Крупська пояснювала, що цей термін «залишився нам у спадщину від старих часів і не був замінений іншим, бо позашкільна освіта була тією формою народної освіти, яка зазнавала колись найбільшого гоніння» [4, с. 27].

У кінці громадянської війни вона стала називатися «політико-освітньою роботою», що точніше відбивало її партійно-політичну спрямованість. А. В. Луначарський з цього приводу писав: «Коли ми наш позашкільний відділ перейменували в Політосвіт, ми цим вказали на те, що над усіма питаннями роботи по освіті дорослих мас повинна домінувати політична, марксистська освіта» [5, с. 232].

Після Великої Вітчизняної війни за вказаною роботою закріплюється термін «культурно-освітня робота», що раніше вживався, як правило, тільки по відношенню до освітньо-виховної діяльності профспілок.

мулюємо визначення радянської культурно-освітньої роботи. Це — галузь ідеологічної діяльності, цілеспрямована позашкільна виховна й освітня робота, що проводиться під керівництвом Комуністичної партії спеціально створеними державними і громадськими установами та організаціями для підвищення політичного, виробничо-технічного, загальноосвітнього, естетичного, морально-культурного рівня і фізичної підготовки громадян СРСР з метою їх комуністичного виховання.

Сила радянської культосвітроботи перш за все полягає в її органічному зв'язку з політикою Комуністичної партії, з народом. В ті моменти, коли з якихось причин цей зв'язок слабшав, культурно-освітня робота починала зазнавати кризисних явищ, відставала від завдань економічного і політичного розвитку країни. Яскравим прикладом цього можуть бути події початку відбудовного періоду (1921—1922 рр.) коли, зокрема, через неправильно сприйняті настанови партії про запровадження непу, про посилення уваги до питань мирного господарського будівництва мережа культосвітустанов різко скоротилася, а в ряді районів країни була зведена майже до нуля. Те саме можна сказати і про спроби правоопортуністичної групи Томського у профспілках уникнути партійного керівництва, провадити якусь «окрему лінію», що призвело до деякого відриву культурно-освітньої роботи професійних спілок від потреб і завдань робітничого класу в роки індустріалізації.

Головним джерелом успіхів культурно-освітньої роботи в СРСР є орієнтація на широку громадськість, залучення трудящих до вирішення поточних завдань соціалістичного і комуністичного будівництва, використання їх самодіяльності та ініціативи. Наприклад, у справі ліквідації неписьменності вирішальний перелом настав тільки тоді, коли в кінці 20-х років у країні розгорнувся культпохід проти неграмотності, що охопив значні верстви населення.

У центрі радянської культурно-освітньої роботи завжди стояли і стоять завдання ідейно-політичного формування особи, її комуністичного виховання. Всі ділянки культосвітроботи, всі її засоби, форми і методи служать цій благородній меті, причому найбільший успіх досягається тоді, коли всі її складові частини не протистоять одна одній, а органічно взаємодоповнюють-ся, допомагають посилити ідейно-виховний вплив на людину. Це робить культурно-освітні заходи не тільки політично загостреними за змістом, але й емоціонально яскравими за формою, забезпечує їх високу політико-виховну ефективність. Досвід свідчить, що прагнення протиставити якусь одну галузь культосвітроботи іншій, посилено розвивати її за рахунок решти є політично невірним і практично шкідливим. Так, відрив художньої самодіяльності і фізкультурно-спортивної роботи профспілкових клубів від завдань політичної і виробничої пропаганди в роки індустріалізації країни нічого, крім шкоди, не приніс.

Найбільшу результативність культосвітробота має тоді, коли нею займаються висококваліфіковані кадри спеціалістів. Радянська держава вже у 1918 р. розпочала підготовку позашкільних працівників через систему короткострокових курсів, а незабаром створила з цією метою спеціальні середні й вищі учбові заклади. Останні невтомно удосконалювали свою роботу, підпорядковуючи її соціально-економічним потребам певних етапів розвитку країни. Сьогодні в СРСР склалася широка мережа культурно-освітніх училищ та інститутів культури. Як і в роки громадянської війни, відбудови народного господарства, індустріалізації і колективізації, Великої Вітчизняної війни, всієї більш ніж піввікової історії Радянської держави, культосвітпрацівник сьогодні є активним бійцем ідеологічної армії нашої партії. Радянська культурно-освітня робота, що розвивається під керівництвом Комуністичної партії, досягла великих успіхів. Вона не тільки сприяла докорінним змінам культурного життя народів СРСР, але й сама вдосконалювалася і збагачувалася новими засобами, формами і методами.

В міру просування нашого суспільства до комунізму роль культурно-освітньої роботи зростатиме все більше. Немає сумніву, що, несучи в маси ідеї В. І. Леніна, ідеї партії, допомагаючи трудящим боротися за комунізм, впроваджувати його в повсякденне життя радянських людей, вона як галузь ідеологічної діяльності з честю виконає своє призначення в сучасних умовах, коли XXIV з'їзд КПРС ще раз підкреслив необхідність підвищувати рівень пропагандистської і агітмасової роботи [3, с. 232].

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2.
2. Ленін В. І. Твори, т. 18, 19, 20, 28, 29, 31.
3. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, 360 с.
4. Крупська Н. К. Педагогічні твори, т. 7. К., 1965.
5. Луначарский А. В. О народном образовании. М., 1958, 559 с.
6. Григорьев П. Н. Революция во внешкольном образовании. М., 1919, 56 с.
7. Ежов И. С. Культурно-просветительное дело. М., 1919, 198 с.
8. Зеленко В. А. Практика внешкольного образования в России. М., 1922, 224 с.
9. Культурное строительство СССР. Статистический сборник. М., 1956, 332 с.
10. Медынский Е. Н. Энциклопедия внешкольного образования. Т. I. М., —Пг., 1923, 138 с.
11. Пять лет власти Советов. М., 1922, 571 с.

В. О. ЛОЗОВОЙ

РОЛЬ САМОВИХОВАННЯ У ФОРМУВАННІ ОСОБИ МАЙБУТНЬОГО СПЕЦІАЛІСТА

Бурхливий розвиток матеріального виробництва і духовної культури період комуністичного будівництва, високі темпи науково-технічної революції ставлять перед спеціалістом з вищою

освітою все більші вимоги. У доповіді на Всесоюзному зльоті студентів Л. І. Брежнев, перелічуючи якості, які складають гранично ясну модель спеціаліста будь-якого профілю, підкреслював, що для досягнення такого рівня (моделі спеціаліста) недостатньо оволодіти в повному обсягу програмним матеріалом вузу. «Треба навчитися весь час вдосконалювати свої знання, виробляти навички дослідника, широкий теоретичний кругозір» [4, т. 3, с. 408].

Підготовка такого спеціаліста — головна мета вищої школи, і її досягнення залежить від усієї сукупності факторів, в тому числі тих, що залежать від вузу. Роль останнього полягає в тому, щоб у процесі формування особи майбутнього спеціаліста виховати або закріпити провідні, на наш погляд, якості, такі, як професійний інтерес і потреба в комуністичному самовихованні. Комуністичне самовиховання можна розглядати як детерміновану суспільними умовами і моральною позицією особи вільну, доцільну, активну діяльність, спрямовану на вироблення і удосконалення своїх духовних і фізичних якостей у відповідності з комуністичним ідеалом.

Проблема самовиховання взагалі, і комуністичного, зокрема, в останній час привертає все більшу увагу дослідників, причому глибше вивчається її психолого-педагогічний аспект і в меншій мірі філософсько-соціологічний. Дослідження в галузі психології та педагогіки істотно розвинули вивчення і розробку питань самовиховання. Спочатку поверхові, а потім більш ґрунтовні дослідження філософсько-соціологічного аспекту самовиховання дають можливість стверджувати, що в ряді праць здійснено спробу проаналізувати місце, роль і значення самовиховання у формуванні нової людини [10; 13; 20; 22], а в деяких монографіях з проблем особи показано зростання його (самовиховання) ролі в умовах будівництва комунізму [14, с. 192—195; 16, с. 19; 19, с. 256—258; 21, с. 93—99, 296—297]. Широке філософське висвітлення знайшли питання самовиховання в роботі Ю. Я. Злотнікова [11], який розкрив суть і зміст цього процесу, проаналізував його структуру і деякі закономірності, показав особливості комуністичного самовиховання, а також систему засобів, методів та прийомів самовиховання особи, воїна зокрема. Майже всі дослідники відзначають незадовільну розробку питань самовиховання дорослих і вважають, що останні заслуговують більш серйозної уваги.

Спираючись на позитивні результати в дослідженні філософсько-соціологічного аспекту самовиховання особи взагалі, і підлітка, школяра та воїна зокрема, ми тут аналізуємо в загально-теоретичному плані роль комуністичного самовиховання у процесі формування особи майбутнього спеціаліста.

Велике значення у вивченні цієї проблеми має ленінська теоретична спадщина, що становить методологічну основу теорії самовиховання. В. І. Ленін пов'язував комуністичне самовихо-

вання з конкретно-практичною діяльністю особи в інтересах робітничого класу. У своїй промові на III з'їзді комсомолу він накреслив програму виховання і самовиховання молоді, закликавши молодь «вчитися комунізму» виховувати з себе комуністів. «Завдання Спілки молоді, — говорив він, — поставити свою практичну діяльність так, щоб, навчаючись, організуючись, згуртовуючись, борючись, ця молодь виховувала б себе і всіх тих, хто в ній бачить вождя, щоб вона виховувала комуністів» [2, с. 254]. Розвиваючи ленінські ідеї виховання і самовиховання Програма КПРС наголошує, що «партія заохочуватиме всі форми свідомої самодисципліни громадян» [3, с. 290]. Завдання полягає в тому, щоб виховати у кожної людини свідоме розуміння відповідальності за розвиток своєї особистості, сформулювати потребу в самовихованні. «Перед молодим поколінням нашої країни, — говорив Л. І. Брежнев, — стоїть завдання бути гідними продовжувачами справи батьків, в умовах мирного будівництва виробити в собі якості, які у старших виховувались в гострій, жорсткій класовій боротьбі, — стійкість, мужність, безмежну відданість революційним ідеалам. Добитись цього, звичайно, не просто. Крім теоретичної підготовки, тут потрібна ще велика робота по вихованню і самовихованню характеру» [4, т. 2, с. 329].

Як свідчать дослідження, у багатьох з студентів (особливо тих, які прийшли з школи) відсутні стійкі внутрішні стимули до напруженої пізнавальної та інших видів діяльності, слабо розвинуті потреби в самовихованні й самоосвіті [див. 5, с. 206; 18, с. 5]. Разом з тим система вищої школи в цьому плані ще має серйозні недоробки. На думку більшості науковців, найсуттєвішою особливістю навчально-виховного процесу вищої школи є вирішальне значення самоосвіти і самовиховання студентів [див. 7, с. 14]. Міністр вищої і середньої спеціальної освіти СРСР В. П. Єлютін у доповіді на Всесоюзному зльоті студентів підкреслював, що «вища школа потребує насамперед творчого сприйняття учбового матеріалу; тут не стільки вчать, скільки допомагають вчитися. І від того, як буде вчитися студент, наскільки творчо він сприйматиме матеріал, з якою працелюбністю він буде це робити, залежить успішне вирішення поставленого завдання. І тут у нас є великі резерви» [9, с. 33].

Оскільки справжнє формування особи відбувається тільки за допомогою різних форм соціальної діяльності, через які кожна людина безпосередньо включається в систему об'єктивних відносин, то в діяльності людей і реалізується їх суспільний розвиток, соціальне визрівання, тобто соціалізація. Самовиховання тут не є винятком. Найважливішою і єдиною умовою та засобом його є насамперед трудова діяльність. Будь-яка модифікація діяльності негайно позначається на самовихованні особи. Всебічна гармонійна життєдіяльність — основа самовиховання всебічної гармонійної особи, а діяльність часткова, епізодична, од-

нобока — запорука аналогічного спотвореного самовиховання. «Яка життєдіяльність індивідів, такі і вони самі» [1, т. 3, с. 19], — писав К. Маркс.

У марксистсько-ленінській філософії діяльність розглядається як специфічно людська форма активного відношення до навколишнього світу, зміст якої складає зміна і перетворення останнього. К. Маркс і Ф. Енгельс поставили питання про дві сторони людської діяльності, з яких одну вони розуміли як *«оброблення природи людьми»*. Друга сторона, *«оброблення людей людьми»* [1, т. 3, с. 33]. Діяльність як основа самовиховання можлива тільки при наявності певних знань.

Особливість діяльності студента — оволодіння знаннями, виховання з себе спеціаліста — становить другий бік людської діяльності. Тут мається на увазі, що студент виступає як суб'єкт діяльності. Дослідники проблем студентства сходяться на тому, що формування особи студента у вузі здійснюється також в трьох головних сферах діяльності: пізнання, спілкування і праці [17, с. 41—42].

Незважаючи на значущість усіх сфер, найбільш важливим для становлення особи студента — майбутнього спеціаліста — є пізнавальна діяльність, тому що знання — це найважливіший фактор формування якостей особи. Структура пізнавальної діяльності може бути формалізована як навчання за програмою вузу, функціонально пов'язані з ним наукові заняття, самоосвіта, загальна культурна освіта, опанування культурними та ідеологічними цінностями і т. ін.

Рівень активності пізнавальної діяльності залежить від мотивів вибору і ступеня задоволення обраною професією, які серйозно впливають на дальшу діяльність студента, на формування його реальної і потенціальної активності по розвитку власної особи в цілому. Це виявляється в ступені адаптації студента до умов вузу, тобто включення його у всі сфери діяльності, передусім в пізнавальну.

При збігові інтересів студента з суспільними пізнавальна діяльність переростає в самодіяльність і тоді ефективність формування наукового світогляду, ставлення до праці як життєвої потреби, етичної та естетичної культури, професійних навиків, систематизація знань як майбутньої професійної функції, вольових та інших якостей особи здійснюється успішніше. За таких умов виховання переростає в самовиховання і виконує роль педагогічного керівництва останнім. У протилежному випадку відбувається певне відчуження навчально-виховного процесу, студент просто пристосовується до зовнішніх вимог з боку деканату, професорсько-викладацького складу, громадських організацій, шукає шляхи обходу труднощів навчання, формально виконує свої обов'язки. У цьому разі навчання з боку викладачів втрачає свій зміст, бо не з'єднується з зустрічним прагненням — активною самостійною роботою самого студента.

Пізнавальна діяльність тісно пов'язана з комунікативною, що виявляється в різних формах особистих контактів, інтенсивного використання засобів масової інформації та різних видів спілкування, які впливають із завдань навчально-виховної діяльності вузу (громадсько-політична робота, самоврядування, дипломна робота, праця в лабораторіях та ін.) [див. 17, с. 43].

Суспільно-політична діяльність займає провідне місце в системі комунікацій студента. Але якщо пізнавальна діяльність є обов'язковою в рамках соціальної ролі студента, то суспільно-політична проводиться ним добровільно і виступає як вияв високої комуністичної свідомості. Коли звернутися до дослідження цих питань, то можна побачити, що ще значна частина студентів стоїть осторонь від неї [див. 6, с. 19; 12, с. 18]. Суспільно-політична діяльність розглядається деякими авторами як одна з найважливіших і вищих форм відображення соціальної активності студента, як форма суспільної практики, в якій у концентрованому вигляді виявляються свідомість і громадянська зрілість особи. Разом з тим суспільно-політична діяльність є практичною школою формування громадянськості студента, його політичної та соціальної орієнтації, політичних ідеалів та переконань і виступає як форма реальної участі студента в суспільно-політичному житті [12, с. 5—6].

В умовах вузу кожний студент повинен одержувати певний мінімум вмінь, навиків і якостей, що набуваються в результаті участі в суспільно-політичній діяльності. Турбота про дійсну всебічну підготовку спеціалістів привела до введення у вузах громадсько-політичної практики студентів. Соціологічний дослід, проведений у Харківському університеті, показує, що викладачі одностайно висловилися про корисність громадсько-політичної практики студентів усіх факультетів. Більшість студентів також позитивно оцінює її значення для себе з точки зору набуття навичок організаторської, агітаційно-пропагандистської та виховної роботи, а деякі зазначили, що громадсько-політична практика допомогла їм в науковій роботі і навчанні.

Суспільно-політична діяльність спонукає студента до самовиховання і є важливим засобом формування внутрішньої потреби в суспільній діяльності, соціальної установки на неї. Разом з тим самовиховання виступає як один з елементів складної системи перетворення суспільно-політичної діяльності в потребу особи студента — майбутнього спеціаліста.

Більш глибоке вивчення цього питання потребує розгляду мотивів участі студента у суспільно-політичній діяльності, механізму формування потреби в ній та інших моментів, які ми не маємо змоги тут висвітлити через обмежений обсяг статті.

Трудова діяльність студента не має постійного, систематичного характеру, але в останні роки праця, перш за все фізична, все ж стала супутником навчально-виховного процесу. Ця лінія на посилення трудового виховання студентства базується на

ленінському положенні, що «тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами» [2, с. 261]. Серед усіх форм трудової участі, мабуть, найбільш організованою, цілеспрямованою і ефективною з погляду виховання майбутнього спеціаліста є студентські будівельні загони. Досить зауважити, що трудовий семестр є одним з ефективних засобів соціалізації особи студента в період його навчання у вузі.

Розв'язання виробничих та інших завдань у процесі діяльності загонів для кожного студента є практикою подолання труднощів, тренування наполегливості, витримки, самостійності. У ході соціалістичного змагання між бригадами, в процесі взаємовідносин з керівниками будівельних організацій, здобуття нової професії складаються сприятливі умови для гартування волевих рис. Принцип демократичного централізму, регламентація життя загонів, відповідальність за порушення розпорядку аж до виключення із загону зобов'язують студента виявляти максимум відповідальності, дисциплінованості, самостійності, сприяють його самовихованню.

В цілому участь у трудовому семестрі виховує різні якості, але найбільш характерними, як показує практика та матеріали досліджень, є такі, як вміння жити й працювати в колективі, комуністичне ставлення до праці, організаторські навички, високі моральні якості, розуміння на основі глибоких знань подій суспільного життя та ін., без яких особа майбутнього спеціаліста буде неповною.

У людини взагалі, студента зокрема, немає іншого засобу до самопізнання, самовираження, самореалізації, окрім творчої діяльності, що виникає як результат складного співвідношення праці, пізнання і спілкування. Вона є вищою, найбільш активною і продуктивною основою самовиховання, що «як внутрішня необхідність, в діалектичному розумінні, і є самореалізація людських потреб та інтересів, обумовлених соціальним середовищем» [11, с. 16].

Ті чи інші якості особи, а в даному разі йдеться про модель майбутнього спеціаліста, людині не можна передати, їх можна набути, а точніше, привласнити тільки в процесі напруженої практичної діяльності. Роль самовиховання тим і визначається, що в ході його відбувається становлення, привласнення якостей особи, які стають її внутрішньою суттю.

Самовиховання виникає на певному етапі соціалізації особи як одна з потреб реалізації активності й самостійності. Вона є показником певної моральної зрілості особи, що свідчить про можливість її саморуку, саморозвитку в плані самовдосконалення, самовиховання. Самовиховання — не поодинокий акт, а складний процес із своїми підйомами і спадами, в якому конкретно реалізується і виявляється трансформація зовнішніх впливів у внутрішні регулятори поведінки й життєдіяльності особи. Джерелом самовиховання є суперечності, що виникають

між суспільними вимогами та внутрішньою позицією особи у процесі діяльності. Розв'язання суперечностей починається з усвідомлення непогодженості і викликає потребу в самопізнанні, тобто усвідомлення особою самої себе, своїх позитивних та негативних якостей, своєї поведінки. Без істинного пізнання самого себе не може бути самовиховання. Самопізнання є основою самооцінки. Оціночний етап свідчить про здатність особи до самоаналізу, самооцінки своїх якостей, поведінки з позицій комуністичної моралі. Самооцінка здійснюється з позицій суспільної людини, її критерієм є вимоги особи до інших людей. «Людина, — писав К. Маркс, — спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Лише поставившись до людини Павла як до себе подібного, людина Петро починає ставитись до самого себе як до людини» [1, т. 23, с. 62]. Важливість самооцінки для самовиховання обумовлюється рівнем її адекватності суспільним вимогам, що значною мірою і впливає на дієвість прагнення особи до самовиховання. Якщо особа не бачить своїх реальних недоліків, навряд у неї виникне прагнення стати кращою. Недооцінка або переоцінка особою самої себе може руйнувати або ж спотворювати процес самовиховання. Самооцінка є початком спонукання, а потім мотивації і цілесамовиховання. Ці елементи в своєму розвитку переростають оціночний етап, піднімаючись до регулятивного.

Слід зауважити, що мотиви як усвідомлені спонукання до дії відіграють важливу роль у процесі самовиховання. Вони надають дії активного початку і спрямування. Від змісту мотивів залежать величина і сила виявів волі.

Справжня активність особи, її саморух виявляються на регулятивному етапі, коли особа показує вольові зусилля і в дії реалізує свої цілі, наміри, плани. Регулятивний етап самовиховання найтісніше пов'язаний з вольовим компонентом. Специфіка волі полягає в свідомому саморегулюванні людиною своєї поведінки в скрутних умовах, коли треба докладати свідомі зусилля для досягнення мети. Вольова особа, перетворюючи дійсність, не тільки свідомо ставить цілі й діє, але й свідомо мобілізує зусилля, щоб досягти результату. На регулятивному етапі створюються передумови для об'єктивації самовиховання у вчинку, тобто обробки неузгодженості між середовищем і особою. Тут і відбувається практична діяльність, що виражає зміст і результат самовиховання.

Кожна моральна якість, писав А. С. Макаренко, може бути вихована тільки шляхом вправлення у правильних вчинках: «Комуністичну волю, комуністичну мужність, комуністичну цілеспрямованість не можна виховати без спеціальних вправ у колективі» [15, с. 42].

Отже, комуністичне самовиховання — один з важливих факторів соціалізації студента, що нібито доповнює або завершує

процес формування особи майбутнього спеціаліста (під формуванням ми розуміємо як об'єктивний вплив соціального середовища, так і свідомий цілеспрямований суспільний вплив), тому що студент свідомо спрямовує свою діяльність у відповідності з прийнятною об'єктивною необхідністю.

Представники передової педагогічної думки ще в минулому столітті зазначали, що розвиток і освіта жодній людині не можуть бути дані чи надані. Здобути їх можна тільки власною діяльністю, власними силами, власним напруженням. Зовні людина дістає тільки збудження. Тому самодіяльність є засобом і в той час результатом освіти. Виховання, одержане людиною, досягає своєї мети лише тоді, коли людина настільки дозріла, що володіє силою і волею самій розбиратися в дальшому житті і знає способи і засоби здійснення цього в якості індивідуума, що впливає на світ [див. 8, с. 118].

Недооцінка самовиховання є однією з істотних причин слабкої дієвості ідейно-виховної роботи. Ігнорування самовиховання призводить до розриву між впливом виховання і результатами цього впливу. При відсутності самовиховання може сформуватися лише пасивна особа, «духовний утриманець», без стійких переконань і твердих поглядів, особа, не здатна до творчої діяльності в ім'я людства і власного щастя. Місце і роль самовиховання у системі формування людини на даному етапі визначається тим, що без нього не може бути ні нової людини, ні нового суспільства.

Ступінь і глибина самовиховання студентів залежать від багатьох факторів: загального культурного розвитку, набутого досвіду, організації навчально-виховного процесу, рівня вимог в колективі та ін. Конкретно-соціологічний аналіз деяких питань самовиховання студентів показує, що останні в більшості усвідомлюють особисту відповідальність за навчання у вузі, аналізують фактори, які заважають успішному навчанню, пропонують, конкретні шляхи підвищення успішності та ін. Але правильне розуміння тієї чи іншої норми ще не означає, що вона запроваджена в життя, реалізується в дії і що організація всього життя та діяльності студента будується у відповідності з вказаною нормою.

Згідно з матеріалами дослідження, проведеного в Харківському університеті та педінституті, тільки 14,5% опитаних студентів займаються самовихованням, а 26,5% змогли сформулювати найважливіші ознаки цього поняття [див. 5, с. 206]. Однак можна з впевненістю сказати, що багато студентів здійснює самовиховну діяльність в тому чи іншому напрямку, не усвідомлюючи цього. Одні студенти захоплюються науковою діяльністю, другі — участю в художній самодіяльності чи спорті і досягають тут значних успіхів, інколи на шкоду навчанню і т. ін.

У цьому зв'язку викликає інтерес виділення Ю. Я. Злотніковим з точки зору свободи функціонування, глибини відображення

і впливу на особу, двох рівнів самовиховання: емпіричного й теоретичного. Емпіричний рівень як нижчий складає основу початкового етапу самовиховання, хоч має місце на будь-якому етапі і в будь-якому віці. Він породжується найближчими потребами, виявляється в ситуативності, нестійкості. На цьому рівні переважає стихійний елемент, пов'язаний з почуттями індивіда, його настроями, що мають вияв у безладності, безплановості, епізодичності процесу самовиховання. Теоретичний рівень, як більш зрілий, вищий етап самовиховання, характеризується глибоким усвідомленням завдань, цілей, ідеалів, чітким уявленням ідеальної моделі особи. На цьому рівні здійснюється, як правило, планомірна, систематична робота особи над собою за певною програмою. Діалектика цих рівнів визначається загальним співвідношенням теорії і емпірії, ідеології і суспільної психології. Вона відбивається як співвідношення впорядкованості й неупорядкованості, науковості й ненауковості, організованості й стихійності в межах єдиного цілого процесу самовиховання [див. 11, с. 9].

Очевидно, для більшості студентів характерним є емпіричний рівень самовиховання. Це підтверджують дослідження, проведені в Харківському університеті. Перед вищою школою стоїть завдання створити такі об'єктивні й суб'єктивні передумови, щоб кожний студент усвідомив необхідність самовиховання на теоретичному рівні.

Глибоке конкретно-соціологічне вивчення місця і ролі комуністичного самовиховання у загальному механізмі соціалізації особи студента, умов його формування як потреби дасть змогу розробити основи наукового управління як процесом комуністичного самовиховання, так і соціалізацією особи студента в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, 23.
2. Ленін В. І. Твори, т. 31.
3. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Політвидав УРСР, 1962, 250 с.
4. Брежнев Л. І. Ленінським курсом. т. 2, К., Політвидав України, 1971, 580 с.; т. 3, К., Політвидав України, 1972, 512 с.
5. Бачинская Т. А. и Ясько А. М. Научно-техническая революция и проблема самовоспитания студенческой молодежи. — В кн.: Научно-технический прогресс и молодежь. Тезисы докладов. Харьков, 1971, с. 205—207.
6. Власенко А. С. Общественно-политическая активность советского студенчества. Автореферат канд. дисс. М., 1972, 24 с.
7. Волков Г. І. До визначення вихідних положень педагогіки вищої школи. — В зб. «Проблеми вищої школи», вип. 7, К., «Вища школа», 1971, с. 9—25.
8. Дистерверг А. Избр. педагог. соч. Учпедгиз, М., 1956, 374 с.
9. Елютин В. П. Задачи высшей школы на современном этапе коммунистического строительства. — В кн.: Всесоюзный слет студентов. Документы и материалы. «Молодая Гвардия», 1972, с. 25—45.

10. Закладная В., Целикова О. О самовоспитании. М., «Знание», 1964, 32 с.
11. Злотников Ю. Я. Философские вопросы теории самовоспитания. Автореферат канд. дисс., М., 1970, 24 с.
12. Кириллова М. В. Общественно-политическая активность студенчества, ее структура, условия проявления и развития. Автореферат канд. дис., Харьков, 1970, 29 с.
13. Колбановский В. А. Значение самовоспитания в коммунистическом воспитании трудящихся. — В кн.: Вопросы теории и практики коммунистического воспитания. М., 1962, с. 245—252.
14. Личность и труд. М., «Мысль», 1965, 365 с.
15. Макаренко А. С. Избр. педагог. произв. М., Учпедгиз, 1946, 304 с.
16. Моральный облик строителя коммунизма. М., «Наука», 1964, 348 с.
17. Рубин Б., Колесников Ю. Студент глазами социолога. Ростов-на-Дону, Изд-во Ростовск. ун-та, 1968, 277 с.
18. Сивкин И. Ф. Познавательная активность как фактор самовоспитания школьников. — «Уч. зап. Кемеровск. пединститута», вып. 28, Кемерово, 1972, с. 3—16.
19. Сохань Л. В. Духовный прогресс личности и коммунизм. К., «Наукова думка», 1966, 262 с.
20. Степанченко А. М. О роли самовоспитания в формировании нового человека. «Вестник Харьковск. ун-та, № 6, серия философии», вып. 1, Харьков, 1965, с. 14—25.
21. Строительство коммунизма и духовный мир человека. М., «Наука», 1966, 640 с.
22. Сусляева Е. Место и роль самовоспитания в формировании коммунистического сознания. — В кн.: Человек будущего рождается сегодня. М., «Московский рабочий», 1964, с. 374—379.

О. В. МИХАЙЛЕНКО, Б. Ф. СОРОКИН

ПРО ДІАЛЕКТИКУ ДВОХ ТЕНДЕНЦІЙ У РОЗВИТКУ НАЦІЙ ЗА УМОВ ЗРІЛОГО СОЦІАЛІЗМУ

Програма дальшого комуністичного будівництва, накреслена XXIV з'їздом КПРС, передбачає всебічний розвиток усіх сторін життя суспільства, в тому, числі національних відносин. «Національні відносини в суспільстві зрілого соціалізму — це реальність, яка постійно розвивається, висуває нові проблеми і завдання» [4, с. 25].

Одним з важливих теоретичних і практичних питань у галузі національних відносин є наукове розуміння діалектики двох тенденцій в розвитку націй за умов зрілого соціалізму.

Проблема взаємозв'язку двох прогресивних тенденцій — розквіту і зближення націй — набуває все більшого значення. І ось чому. По-перше, з розв'язанням національного питання розвиток націй не припиняється. Соціалістичні нації на шляху до повного злиття проходять ряд етапів, яким властивий всебічний розвиток. Розквіт і зближення націй, — це практика комуністичного будівництва. Успіхи тут значною мірою зумовлені дієвістю науково розробленої політики КПРС в галузі національних відносин.

По-друге, ленінська теорія з національного питання постійно зазнає нападок з боку буржуазних фальсифікаторів. Визна-

ючи успіхи соціалістичних націй за роки Радянської влади, буржуазні ідеологи разом з тим твердять, що ці успіхи не пов'язані з соціалізмом. Наприклад, «радянолог» Р. Пірс (США) вважає, що післяжовтневі досягнення у Центральній Азії мали б місце і без Радянської влади, навіть тоді, коли б вона стала підмандатною територією якоїсь іншої держави [17]. Звичайно, така думка, поряд з усім іншим, відкидає ще й самостійність радянських республік в СРСР.

Буржуазні «радянологи» полюбляють протиставляти процеси розквіту і зближення радянських націй. Та це й зрозуміло, бо націю вони розглядають не як конкретно-історичну спільність людей, а як щось містичне, позаісторичне. На думку професора Вашингтонського університету М. Сейвелла, «ніхто ніколи не бачив націю, ніхто ніколи не торкався до неї. У фізичному світі нації не існує. Вона існує лише як поняття, що його поділяє багато людей» [12, с. 30]. А звідси сам собою напрашується висновок, ніби зближення націй є виявом штучної політики КПРС, не сумісної з природою націй. Антикомуніст А. Лоу (США) програмне положення нашої партії щодо зближення націй і досягнення їх повної єдності тлумачить як «загибель усіх націй» [6], а соціолог із ФРН В. Майснер запевняє, ніби комунізм веде до «поневолення вільного світу». Перспективу злиття націй цей останній вважає «створенням агресивної радянської нації російсько-радянського типу» [12, с. 93].

По-третє, в нашій літературі відносно оцінки двох тенденцій з національного питання існують різні точки зору. Дехто з філософів доводить, що тенденції розвитку і зближення націй розвиваються рівною мірою [8, с. 84; 21, с. 75 та ін.]. На думку Г. А. Ват'яна, «на всіх етапах будівництва соціалізму і комунізму домінує тенденція до зближення народів» [7, с. 51]. П. М. Рогачов і М. П. Свердлін, підкреслюючи прогресивну роль і взаємозв'язок тенденцій розвитку і зближення націй, вказують, що «в цілому домінує тенденція до інтернаціоналізації» [18, с. 14]. Їх підтримує Ц. А. Степанян, який пише, що за соціалізму тенденція «до інтернаціоналізації всього суспільного життя стає провідною і визначальною» [20, с. 418].

Іншого погляду дотримуються О. М. Гіндін і С. Г. Маркін. Провідною для етапу соціалістичного будівництва вони вважають тенденцію розвитку націй, а для комунізму — їх зближення [8].

На нашу думку, неправомірно категорично твердити про рівнодію двох тенденцій у розвитку націй в епоху соціалізму. В. І. Ленін у роботі «Критичні замітки з національного питання» назвав дві тенденції в національному питанні при капіталізмі. Він так говорив про їх співвідношення: «Перша переважає на початку його розвитку, друга характеризує зрілий капіталізм, який іде до свого перетворення в соціалістичне суспільство» [2, т. 20, с. 11]. Коли ж тенденція до інтернаціоналі-

зації переважає в період зрілого капіталізму, на зміну якому прийде соціалізм, що доводить до кінця інтернаціоналізацію, знімає всі перепони на цьому шляху, то чому її визначальна дія має припинитися за умов зрілого соціалізму?

Не можна погодитися і з тими, хто визнає існування тільки цієї тенденції, бо соціалізм відкриває простір для всебічного розвитку і зближення націй, готує ґрунт для повного злиття їх у безнаціональну комуністичну спільність після перемоги комунізму у всесвітньому масштабі. Зміст розвитку націй, аналіз джерел їх розвитку не дозволяють погодитися з думкою О. М. Гіндіна і С. Г. Маркіна, які применшують значення цього процесу на етапі комуністичного будівництва.

«Партія і далі зміцнюватиме Союз Радянських Соціалістичних Республік, послідовно здійснюючи лєнінський курс на розквіт соціалістичних націй та їх поступове зближення» [3, с. 87], — підкреслюється в рішеннях XXIV з'їзду КПРС.

Ми вважаємо, що на всіх етапах комуністичного будівництва переважає тенденція до зближення націй при одночасній і всебічній дії тенденції до розквіту націй, посиленні їх взаємообумовленості і взаємопроникнення. «Сучасна радянська дійсність переконливо свідчить, — зазначав Перший секретар ЦК КП Білорусії тов. Машеров, — що в умовах розвинутого соціалізму обидві тенденції — до розвитку і зближення націй — дістали повний простір, при якому тенденція до зближення все більше набуває провідного значення, внаслідок чого зростає роль інтернаціонального у всіх сферах національного розвитку» [14, с. 19]. Розуміння цього дозволяє повніше враховувати об'єктивні тенденції в системі інтернаціонального виховання орієнтуватися на перспективи їх розвитку, на зближення, а потім і на повне злиття [13, с. 339].

Розвиток і зближення націй, визначені природою соціалістичного суспільного ладу, є об'єктивною закономірністю соціалістичного розвитку. Її дія виключає стихійність, передбачає посилення керівної ролі партії в міру руху до комунізму. «Дальше зближення націй і народностей нашої країни являє собою об'єктивний процес, — говорив Л. І. Брежнєв. — Партія проти того, щоб його штучно форсувати, — в цьому немає ніякої потреби, цей процес диктується усім ходом нашого радянського життя. Разом з тим партія вважає недопустимими будь-які спроби стримувати процес зближення націй, під тим чи іншим приводом чинити йому перешкоди, штучно закріплювати національну відособленість, бо це суперечило в генеральному напрямкові розвитку нашого суспільства, інтернаціоналістичним ідеалам та ідеології комуністів, інтересам комуністичного будівництва» [4, с. 25—26].

Комуністична партія спрямовує процес розвитку і зближення націй на основі таких принципів:

— поступового об'єднання економічних, соціально-політичних, духовних сил усіх народів для забезпечення повного розвитку націй і неухильного, планомірного їх зближення;

— здійснення безкорисливої, всебічної взаємодопомоги і підтримки націй і народностей, посилення обміну матеріальними і духовними цінностями між ними;

— неухильного проведення лінії на вирівнювання економічного, соціально-політичного і культурного розвитку, встановлення і підтримання фактичної рівності між народами;

— проведення послідовної непримиренної боротьби з націоналізмом і шовінізмом, національною виключністю, місництвом і національним егоїзмом.

Розквіт і зближення націй — двоєдиний процес. Розквіт створює необхідні духовні й матеріальні передумови для їх всебічного зближення. Всебічний розквіт кожної нації і народності — головна передумова поступового злиття в безнаціональну комуністичну спільність людей.

У свою чергу, посилення інтернаціоналізації, зближення — запорука розквіту націй, розквіту всіх сторін життя. «В нашій Союзній державі, — говорив Л. І. Брежнев, — існують також і об'єктивні проблеми — такі, як відшукання найбільш правильних шляхів розвитку окремих націй і народностей і найбільш правильного поєднання інтересів кожної із них із спільними інтересами всього народу в цілому. Розв'язуючи ці завдання, наша партія повною мірою керується ленінським заповітом про необхідність бути максимально уважним до розвитку кожної нації, до її інтересів [4, с. 25].

Розквіт і зближення націй не виключають поточних неантагоністичних суперечностей. Зміст і причини появи останніх, шляхи їх вирішення чітко визначені в Основному документі міжнародної Народи Комуністичних і робітничих партій 1969 року [9, с. 15].

В умовах же зрілого соціалізму суб'єктивні й об'єктивні суперечності між розквітом і зближенням націй зумовлені, на наш погляд, деякими відмінностями в рівнях соціально-економічного розвитку, національних особливостях, що звужує рамки інтернаціоналізації. Крім того, ці суперечності народжуються внаслідок вияву націоналістичних тенденцій, що часто переплітаються з місництвом. Завдає шкоди розквіту і зближенню націй також потяг до національної замкнутості. Розв'язуються згада-ні неантагоністичні суперечності при соціалізмі за допомогою активно діючого суб'єктивного фактора, одним з елементів якого є керівна роль КПРС. «Пролетарська партія, — писав В. І. Ленін, — прагне.... до зближення і дальшого злиття націй» [2, т. 24, с. 51].

Щоденна практично-політична робота партії у цій галузі передбачає уважне вивчення інтересів кожної нації, поєднання їх із загальносоюзними інтересами, рішучу боротьбу з виявами

націоналізму й місництва, орієнтування на безнаціональну комуністичну спільність у майбутньому, вдосконалення інтернаціонального виховання мас.

Будівництво соціалізму в нашій країні супроводилося розквітом великих і малих народів.

В **економічній галузі** — це ліквідація економічної нерівності. За 50 років (1922—1972) обсяг промислової продукції в цілому по країні збільшився у 321 раз, в РРФСР — 308, на Україні — 176, в Білорусії — 343, Казахстані — 601, Узбекистані — 239, Молдавії — у 532 рази. Ще більше вражають досягнення автономних республік. Так, у 1971 р. обсяг промислової продукції у Башкирії зріс у 1554, Бурятії — 786, Калмикії — 125, Комі АРСР — 496, Марійській АРСР — 693, Татарії — 1127 раз [11, с. 7].

У **соціально-політичній галузі** — це повна ліквідація соціального гніту, здійснення націями права на самовизначення, формування нових, соціалістичних націй і народностей, рівноправність усіх націй в суспільному житті. Сьогодні Радянський Союз являє собою братню сім'ю, що об'єднує понад сто великих і малих народів, 53 національно-державних утворення, які розвиваються на основі єдиної союзної державності і національної державності республік, принципів демократичного централізму, соціалістичного федералізму. Соціальна структура націй однотипна і сприяє тісному союзові дружніх класів і соціальних груп.

У **духовній галузі** — це формування національної за формою і соціалістичної за змістом культури, перевага марксистсько-ленінського світогляду, ідей дружби народів над ідеями націоналізму і шовінізму. Успіхи стають особливо відчутними, коли звернутися до минулого наших народів. Адже у дореволюційній Росії більше половини населення було неписьменним. У дореволюційній Киргизії, наприклад, на тисячу чоловік припадало шість письменних. А тепер в республіці 1810 загальноосвітніх шкіл, 9 вищих і 36 середніх спеціальних учбових закладів, 1378 бібліотек, 1039 клубів.

Республіка має свою Академію наук [16, с. 13—14]. За роки Радянської влади неухильно розширюється сфера застосування рідних мов. З 121,5 млн. книг, виданих на Україні в 1970 р., 92 млн. надруковано українською мовою. У республіці виходить 2618 газет, причому 2118 — українською мовою [15, с. 151].

Розквіт націй у зрілому соціалістичному суспільстві здійснюється шляхом повного розкриття національно-специфічного, засвоєння на національній основі інтернаціональних досягнень інших народів. Л. І. Брежнев говорив у своїй доповіді про 50-річчя СРСР: «Візьміть, наприклад, бурхливо зростаючий Радянський Казахстан. Поряд з казахами тепер там живуть мільйони росіян, українців, узбеків, білорусів та ін. Казахська культура розвивається і збагачується, дедалі більше вбираючи в себе

все найкраще з культури російської, української та інших» [4, с. 21].

Таким чином, національне все більше вбирає досягнення інших братніх народів. Це об'єктивний процес, що відповідає духові соціалізму, інтересам всіх націй і народностей нашої країни. Через те і «економіка Радянського Союзу, — це не сума економік окремих республік і областей. Це давно єдиний господарський організм, що склався на основі спільних економічних цілей і інтересів усіх націй і народностей. Економічне становище, скажімо, Узбекистану залежить не тільки від врожаю бавовни в самій республіці, але й від роботи машинобудівників Уралу, Ленінграда, шахтарів Кузбасу, зернових районів Казахстану, виробників електронно-обчислювальних машин Білорусії. Так само розквіт України залежить не тільки від успішної роботи її трудящих, а й від результатів роботи нафтовиків Татарії і Башкирії, лісової промисловості Комі, машинобудівників Москви, Горького, Куйбишева» [4, с. 20]. Все це зумовлює тісне зближення народів СРСР. Провідну роль в цьому процесі відіграє пролетаріат, який «підтримує все, що допомагає стиранню національних відмінностей... все, що робить зв'язки між національностями тіснішими і тіснішими, все що веде до злиття націй» [2, т. 20, с. 18—19].

Зближення націй — складова частина інтернаціоналізації суспільного життя. Воно значно ширше, ніж співробітництво націй. У цьому плані велике значення має утворення нової — історичної спільності людей — радянського народу. Це — велике досягнення. Л. І. Брежнев зазначав: «Ми вправі розглядати його як свого роду узагальнений підсумок економічних і соціально-політичних змін, які за півстоліття відбулись у нашій країні» [4, с. 23].

Радянських людей об'єднує однотипна економічна форма суспільної власності на засоби виробництва, єдине за змістом економічне, соціально-політичне і культурне життя, спільна ідеологія — марксизм-ленінізм, одні і ті ж інтереси та комуністичні ідеали.

Виявом інтернаціональної свідомості радянських людей є відданість справі комунізму, соціалістичний патріотизм, висока трудова і громадська активність, непримиренність до експлуатації і пригнічення, національних і расових забобонів, класова солідарність з трудящими всіх країн.

На основі глибоких економічних перетворень відбуваються корінні зміни і в соціально-політичному житті суспільства. Генеральна лінія нашої партії у цій галузі, як сказано в рішеннях XXIV з'їзду КПРС, полягає в тому, щоб сприяти зближенню робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, поступовому подоланню істотних відмінностей між містом і селом, між фізичною і розумовою працею [див. 3, с. 82].

Зближення націй у нашій країні сприяє зростанню питомої ваги робітничого класу. «Робітничий клас, — підкреслював

Л. І. Брежнев, — найбільш інтернаціоналістський клас за своєю суттю, відіграє вирішальну роль у процесі зближення всіх націй і народностей нашої країни» [4, с. 20].

Досягнення соціальної рівності, знищення класового і національного гніту, створення умов для вільного розвитку кожного народу відкриває шлях до повного і всебічного зближення та злиття націй.

Тенденція до зближення націй стає все більш провідною, домінуючою у розвитку націй і національних відносин. Зближення націй, зауважував Л. І. Брежнев, це — генеральний напрямок руху нашого суспільства. Воно відповідає інтернаціональним ідеалам та ідеології комуністів, інтересам комуністичного будівництва [див. 4, с. 25].

Тенденція до зближення соціалістичних націй узгоджується з дією об'єктивної тенденції до інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя. В. І. Ленін зазначав, що господарське, політичне і духовне життя людства все більше інтернаціоналізується уже при капіталізмі. Соціалізм інтернаціоналізує його повністю [2, т. 19, с. 210].

Процес зближення націй має могутній ідейний фундамент — ідеологію марксизму — ленінізму і пролетарського інтернаціоналізу. Революційна ідеологія наукового комунізму виражає як національно особливі, так і загальні інтереси трудящих, вона зближує їх, освітлюючи шлях до комунізму.

Партія постійно тримає в полі зору всі процеси і тенденції в розвитку націй і національних відносин, вивчає їх, робить необхідні висновки, вдосконалює економічні й політичні форми братерського співробітництва радянських народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 5.
2. Ленін В. І. Твори, т. 19, 20, 24.
3. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, 360 с.
4. Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, 63 с.
5. Азизян А. К. Ленинская национальная политика в развитии и действии. М., 1972, 379 с.
6. Баграмов Э. Национальный вопрос и буржуазная идеология. М., 1966, 327 с.
7. Ватъян Г. А. Основные этапы развития пролетарского интернационализма и национальный вопрос. — В кн.: Строительство коммунизма и проблемы интернационального воспитания. К., 1969, с. 42—54.
8. Гиндин А. М., Маркин С. Г. О некоторых особенностях нового этапа в развитии дружбы народов СССР. — «Вопросы истории КПСС», 1965, № 2, с. 14—27.
9. Документы Международного Совещания коммунистических и рабочих партий. М., 1965, 351 с.
10. Князев Л. Н. Место и роль национального самосознания в развитии и сближении социалистических наций в СССР. Уфа, 1971, — В кн.: Расцвет и сближение социалистических наций в СССР. Уфа, 1971, с. 70—79.
11. «Коммунист», 1972, № 17.

12. Критика антимарксистских взглядов по вопросам социально-политического развития советского общества. Харьков, 1972, 167 с.
13. Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. М., 1972, 567 с.
14. Машеров П. О некоторых чертах и особенностях национальных отношений в условиях развитого социализма. — «Коммунист», 1972, № 15, с. 15—34.
15. Многонациональное советское государство. М., 1972, 431 с.
16. «Политическое самообразование», 1972, № 11.
17. «Правда», 19 лютого 1969 р.
18. Регачев П. М., Свердлин М. А. Теоретические основы единства советского патриотизма и пролетарского интернационализма. — В кн. «Единство советского патриотизма и пролетарского интернационализма». Волгоград, 1967, с. 3—31.
19. СССР — великое содружество народов-братьев. М., 1972, 338 с.
20. Степанян Ц. А. Социалистический интернационализм и борьба с ревизионизмом. — В кн. «Ленинский этап в развитии философии марксизма».
21. Теоретические вопросы социалистического интернационализма. Вып. 5. М., 1968, 110 с.

З М І С Т

М. Г. Жуган. Деякі методологічні аспекти діалектики соціалістичної політичної влади	3
В. І. Чигринов. До питання синтезу сільськогосподарського промислового виробництва при соціалізмі	11
М. О. Устименко. Про деякі зміни соціально-професійної структури трудового колективу колгоспників в умовах науково-технічного прогресу.	19
Б. Т. Личко. Про закріплення молоді в сільському господарстві	25
М. І. Сазонов, А. Д. Дмитришин. Проти перекирчень соціальної природи радянського колгоспного селянства французькою буржуазною соціологією	31
М. Ф. Ніколаєвський. Духовний клімат інженерного колективу і деякі шляхи його вдосконалення	40
Л. Л. Гарасова. Ленінські принципи культурно-освітньої роботи.	48
А. П. Виноградов. Генезис культурно-освітньої роботи	56
В. О. Лозовой. Роль самовиховання у формуванні особи майбутнього спеціаліста	67
О. В. Михайленко, Б. Ф. Сорокін. Про діалектику двох тенденцій у розвитку націй за умов зрілого соціалізму	76

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНІВЕРСИТЕТА

№ 114

Научный коммунизм

В ы п у с к 9

(на украинском языке)

Издательское объединение «Вища школа»

Издательство при Харьковском государственном университете

Редактор М. З. Аляб'єв

Технічний редактор Л. Т. Момот

Коректор Л. К. Бердуга

Передано до складання 19/III 1974 р. Підписано до друку 26/VI 1974 р. Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 3. Умовно-друк. арк. 5,25. Облік-вид. арк. 5,8. Тираж 1000. Замовлення 504. БЦ 50163. Ціна 58 коп.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища школа» при Харківському державному університеті. 310003, Харків-3, Університетська, 16.

Харківська міська друкарня № 16 Обласного управління у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі. Харків, Університетська, 16.

